कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

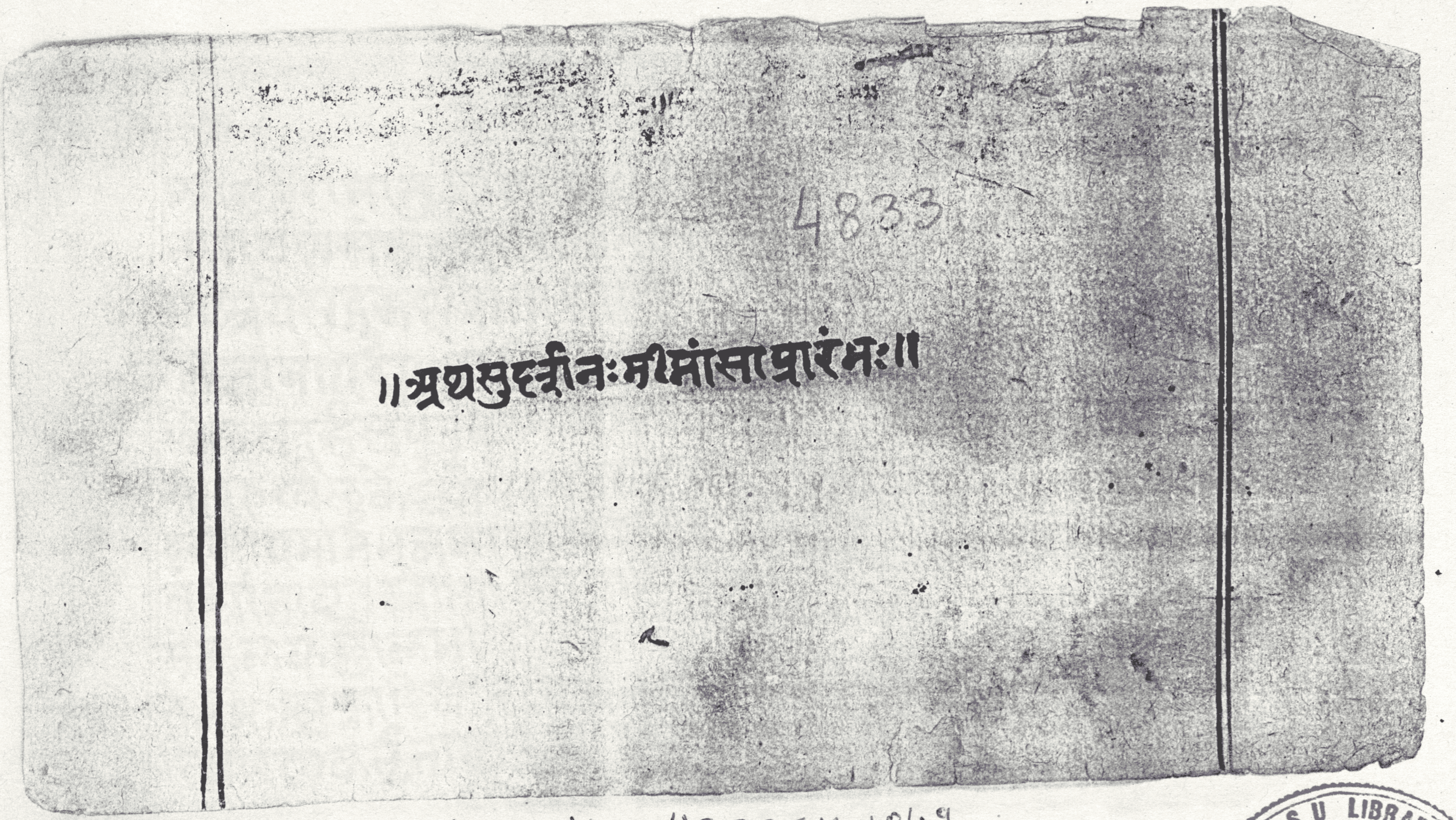

4833

॥अथसुदर्शनःमीमांसाप्रारंभः॥

Acc. NO. ~~4833~~ M-1849
Title - सुदर्शनमीमांसा.
Author - ?
Date - संवत् 1782 / शके 1647
Sub - धर्मशास्त्र(आचार)/ संप्रदाय.
folio - 38
Xerox - 76
Scribe - वैष्णव आत्माराम.

Checked 2012

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1849
Dist. Nagpur

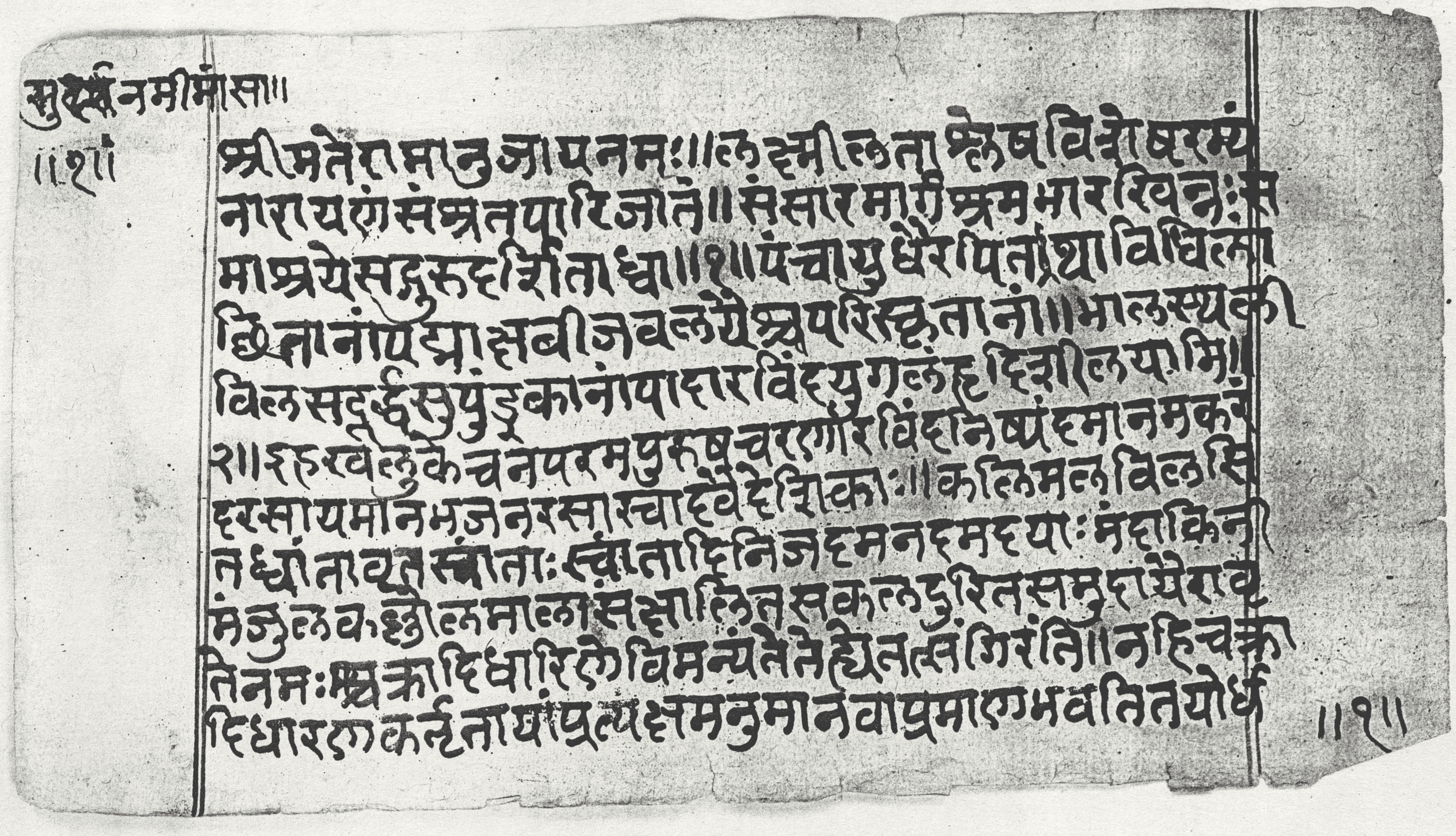

सुदर्शनमीमांसा॥
॥१॥

श्रीमते रामानुजाय नमः॥ लक्ष्मीलताश्लेषविशेषरम्यं
नारायणं संश्रितपारिजातं॥ संसारमार्गश्रमभारखिन्नः स
माश्रये सद्गुरुदर्शिताध्वा॥१॥ पंचायुधैरपितांथ्याविधिल्ला
छिन्नानांप्रमाशबीजवल्लैयैश्च परिस्कृतानां॥ भालस्थकी
विलसदूर्द्धसुपुंड्रकानां पादारविंदयुगलं हृदि शीलयामि॥
२॥ इह खलु केचन परमपुरुषचरणारविंदानिष्यंदमानमकरं
दरसायमानभजनरसास्वादहेवे दैशिकाः॥ कलिमलविलसि
तध्वांतावृतसंघाताः स्वोतादिनिजदमनदमदयाः मंदाकिनी
मंजुलकल्लोलमालासंक्षालितसकलदुरितसमुदायेरवे
तिनमः श्चक्रादिधारिणो विमन्यंते नेह्यैतत्संगिरंति॥ नहि चक्रा
दिधारणकर्तव्यतायां प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणं भवति तयोर्र्थ ॥१॥

र्मेप्रामाण्याभावात् ॥ नचकांचनश्रुतिरेतद्विषयायकर्मा
नाहृश्यते ॥ संतिखलुरिवलश्रुतयइतिचेत्न ॥ तासांश्रुतित्वए
वविश्वासाभावात् ॥ केषांचिदितिसाहसिकानांश्रुतिसरूपवा
क्यकल्पनायामपिसंभावितत्वात् ॥ नापिसकलसदाचारसं
ग्रहणायप्रवृत्तामनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतयोपि ॥ चक्रादिधार
२ णसंग्रहीतवंतः ॥ अपितुकिंकरणनिषेदर्थान्निंदस्येव ॥
नचपंचरात्रशास्त्रंकर्त्तव्यतांबोधयतीतिवाच्यं ॥ तस्यप्रामा
ण्यानंगीकारात् ॥ अंगीकारेपितस्यकर्षणादिप्रतिष्ठांतेषुक
र्मसुभगवदुत्सवादिषुचतात्पर्येणसदाचारेतात्पर्याभावा
त् ॥ नचविशिष्टानुष्ठितत्वात् ॥ श्रुतिविरतवदस्यानुष्ठानं
॥ प्राच्योदीच्यमध्यदेशवर्त्तिभिरनेकैः शिष्टैरनुष्ठानादर्श
नात् ॥ यत्तुक्तंचिह्नादिलिंगत्यादिभिरष्टानं ॥ नत्तुमानुल

\3

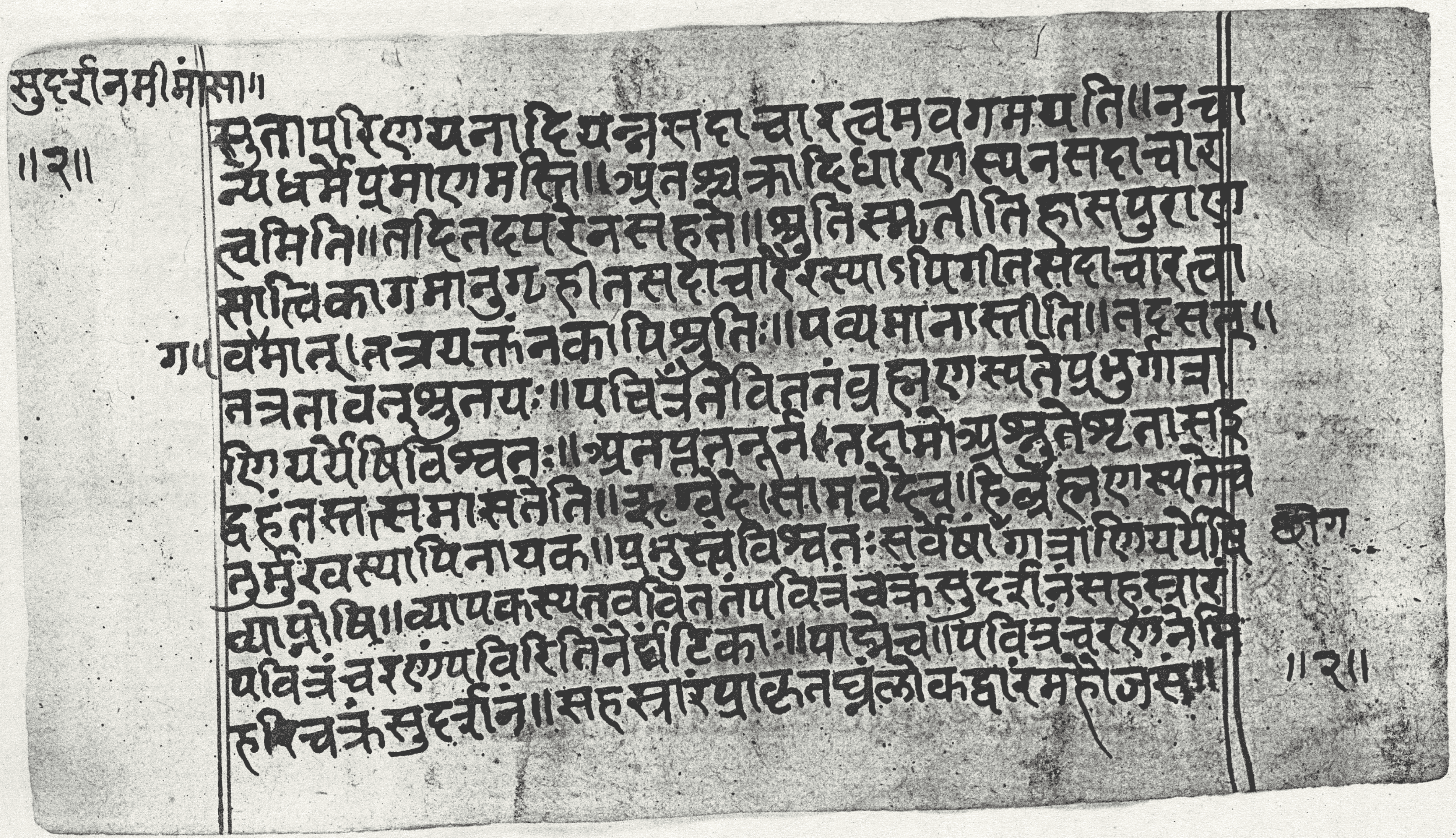

सुदर्शनमीमांसा॥

॥२॥

स्तुतापरिग्रणयनादिप्रयन्नसदाचारत्वमवगमयति॥ नचा
न्यधर्मे प्रमाणमस्ति॥ अतश्चक्रादिधारणस्य नसदाचार
त्वमिति॥ तदितदपरे नसहते॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण
सात्विकागमानुगृहीतसदाचारैरस्याऽपिगीतसदाचारत्वा
गप वमात्॥ तत्रयत्कं नकापिश्रुतिः॥ पद्यमानास्तीति॥ तदसत्॥
तत्रतावच्छ्रुतयः॥ पवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पतेप्रभुर्गात्रा
णिपर्येषिविश्वतः॥ अतप्ततनूर्न॥ तदामोऽश्नुते॥ शृतास इ
द्वहंतस्तत्समासतेति॥ ऋग्वेदे। सामवेदेच॥ हिब्रह्मणस्पतेवि
तुर्मेरवस्यापिनायक॥ प्रभुस्त्वंविश्वतः सर्वेषांगात्राणिपर्येषि ठोग
व्याप्नोषि॥ व्यापकस्यतवविततंपवित्रंचक्रंसुदर्शनंसहस्रारं
पवित्रंचरणंपविरितिनैघंटिकाः॥ पाद्मेच॥ पवित्रंचरणंनेमि ॥२॥
हरिचक्रंसुदर्शनं॥ सहस्रारंप्राकृतघ्नंलोकद्वारंमहौजसं॥

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥ इति ॥ श्रीवास्त्रेच
॥ पवित्रं चरणं चक्रे लोकद्वारं सुदर्शनं पर्यायवाचकास्ये ते च च
स्य परमात्मनः ॥ इति ॥ अत्र पदस्तीत्यध्याहार्यं तेन ॥ अतप्ततनूः ॥
अतएवामः अपक्वः अदग्धपाप इति यावत् ॥ तत्प्रसिद्धमोक्षलक्ष
९५ णसुखविशेषं नाश्नुते ॥ इतस्तत्त्यविचं सदावहंतः ॥ अतएव श्रृतासः
परिपक्वस्तत्सुखमासते अश्नुवंते इत्यर्थः ॥ श्रृतं पाके इति ॥ पाणिनि
स्मरणात् ॥ श्रृतनराद्धः साधुः ॥ तत्र तप्ततनूः इत्यस्य प्रतिसंबोधितनुर्या
दग्ध हंत इत्युक्ते तस्य चक्रधारणमेवावगम्यते ॥ अस्या एव ऋचस्तात्पर्यं व
सामवेदे मैत्रावरुणशाखायां काचन श्रुतिर्विशदीकरोति ॥ पवित्रमि यथा
त्यग्निः अग्निर्वै सहस्त्रारः सहस्त्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणः
सायुज्यं सालोक्यतामाप्नोतीत्युपनिषत् ॥ अत्र नेमिशब्देन नेमियु
क्तं चक्रमुच्यते ॥ सहस्त्रारत्वशब्दानुगुण्यात् ॥ पाद्मे ॥ पर्यायमध्ये

पाञ्चञ्च॥ अन्यत्सुगमं॥ चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभिमतं बलं द्वौ
नामभितस्य विष्णोः स एतिनां दुरितानि विधूय विशंति पद्यत यो वी
तरागाः॥ अमितस्यापरिमितस्य सर्वव्याप्तस्य विष्णोः संबंधि दे
वानां बलभूतं अभिमतं चक्रं यो वपुषा बिभर्त्ति स दुरितानि वि
धूय वीतरागा यत्प्रविशंति॥ प्राप्नुवंति॥ तन्नकं परमं पदं प्राप्नुवंती
त्यर्थः॥ वहदारण्यके॥ निचिक्षेप सुषुम्णा भिद्यमानं यो मध्यबाहुम
दधत्सुदर्शनं॥ विष्णोरिदं भूरिदं भूरितेजः प्रधर्षति दिवानक्तं वि
भयुक्तज्ञानास इति॥ यो मध्यबाहुं बाहुमध्ये सुदर्शनं दधत्॥ त
न्दधारसः॥ भिद्यमानमनेकप्रकारेण विभज्यमानं नानाविधमिति
यावत्॥ यद्वा भिद्यमानं शत्रुभंजनात्॥ भिदानं कर्मणि प्रयोगश्छांद
सः॥ सुषणमंतःकरणपापं नितरां चिक्षेप क्षिप्तवान्॥ अतो भूरि
दं बहुफलप्रदं॥ विष्णोरिदं वैष्णवं चक्रं भूरितेजः बहुशत्रुसामर्थ्यं ॥२॥

प्रधर्षति ॥ परिभवति ॥ अंतः पापराशिं नाशयतीत्यर्थः ॥ तन
स्माज्जेनादियानक्रैः सह विभ्रयुरिति ॥ सुषणमिति षांतक्रमेणी
त्यस्य लुटि रूपं अकारलोपश्छांदसः ॥ बह्वृचसंहितायां ॥ प्रतेवि
ष्णोऽब्जचक्रे पवित्रे जन्मांभोधिं तर्जवे चर्षणींद्राः ॥ मूले वाह्वोर्दधते
ऽन्ये पुराणा लिन्यंगे तावकान्यर्पयंति ॥ ४ ॥ हे विष्णो ते पवित्रे शंखचक्रे
जन्मांभोधिं तरितुं केचिच्चर्षणींद्राः ज्ञानपूर्णा वाह्वोर्मूले दधते ॥ अन्ये पु
राणऋषयः तावकानि लिंगानि पंचायुधानि अंगे शरीरे धारयंति ॥ इति
कठवल्यां ॥ धृतोर्ध्वपुंड्रः श्रितचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ॥ स्व
रेण मंत्रेण सदा हृदिस्थं परात्परं यन्महतो महांतं ॥ महात्मा सदा हृदये वसं
तं परतोऽपि परं महतोऽपि महांतं तं विष्णुं सहस्वरेण प्रणवेन मंत्रेण ध्यायति ॥ सस्वरेण २
तदा धृतोर्ध्वपुंड्रः श्रितचक्रधारी च भवेदित्यर्थः ॥ महोपनिषद्ब्रह्मसूक्ते ॥
श्रुत

दक्षिणेतु भुजे विप्रो विभ्रयाद्वै सुदर्शनं सव्ये तु शंखं विभ्रयादिति वेदविदो
विदुः ॥ इति ॥ ६ ॥ सुगममेतत् ॥ रुक्मांगोश्च मूष्ट् वेणः शाकुनो विभ्रत्वांगो
विंदुई स्व आयुधानि विभ्रत ॥ अपामूर्त्तिसचमानः समुद्रतुरीयं धाममहिषो
विवक्तीति ॥ इश्यवनकरणवत्स्वहेम भ्रतः चमूषत् कर्मवह्नो नयावाएथिव्योः
पर्यायपरत्या निषीदन् संचरन् श्येनवदात्मानमुन्नेतुं समर्थो जीवः गोविंदु
गोविंदस्य आधानि विभ्रत् ॥ विभ्रयादित्यर्थः ॥ विभ्रत्वा एवमायुधधौर
णरूपामूर्त्तिमद्धिकारकारणभूतं समुद्रं समुद्रवदपारं संसारमंडलमि
तियावत् ॥ सचमानः क्रमेण निस्तरन् महिषो महतो ब्रह्मणस्तुरीयं धाम ।
उत्कृष्टं स्थानं ॥ परमं पदं विवक्ति ॥ सेवते प्रपन्ना इत्यर्थः ॥ सचमानः सच
समवाये इत्यस्य धातोः शानच् ॥ विभ्रत्वा विपूर्वात् डुभृञ् धारणपोषणयोरि
त्यस्माद्धातोः अन्यविदृश्यते इति क्वनिपि तुं किंरूपं ॥ सहृदृत्वेयत् ॥ ७ ॥ ॥४॥

न २

ष्णुनःशाक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमितिनिरुक्तं।चम्वोभुवरण्योरोदसीइतिवेदनि
घंटुः॥गोविंदुरिरिमितृज्वद्भावच्छ्रारसः॥अपिमहद्युंष्ठिषजितिष्ठिषजा
तिविवक्तेविाषक्तिजुषतेसेवार्थ्याःइतिनामानुक्रमलिका॥अथर्वणे॥ए
भिर्वयमुरुक्रमस्यचिह्नैरंकितात्लोकेसुभगाभवाम॥तद्विष्णोःपरमंपदंये
नगच्छेतिलांछिताइति॥उरुक्रमस्येतित्रिविक्रमस्येतियावत्॥अन्यत्सुगमं।
का०ठवले।चरणंपवित्रंविततंपुराणंयेनपूतस्तरतिदुष्कृतानितेनपवित्रेण
शुद्धेनपूताअतिपाप्मानमरातिंतरेम॥येनचरणेनपूतपदंकेनशुद्धःदुष्कृ
त्रं तानिसर्वाणिपापानितरति॥नहिततंपुराणंसनातनं।चरणंचक्रंरथशाङ्ग
स्यार्थीत्त्यापवित्रंपविंचरणंचक्रमितिनिघंटुपाठात्॥चरणोहःसुदर्शनं दा रा ३
परः॥पवित्रंपावनंयतःस्वसंबंधेनसकलमपिपापसमुदायंनिवारयति।
अतोतीवपावनमितिवाक्यार्थः॥शुद्धेनपवित्रेणस्वसंबंधेनशुद्धिहेतुभूतेन

सु० मीमांसा

॥५॥

तेनचरणेनपूताः तदंकनेनमुद्राः पाप्मानंपापरूपमरातिंशत्रुंतरेम ॥ अ
तिक्रम्यवर्त्तिषामहि इतिस्वात्मन्याशासनं ॥ तथालोकस्यद्वारमर्चिष्म
त्पवित्रंज्योतिष्मद्भ्राजमानमहस्वत् ॥ अमृतस्यधारांवहुधादोहमानंचर
णंनोलोकेसुधितांदधातु ॥७॥ अर्चिष्मत् ज्योतिष्मत् महस्वदितिज्वा
लाकिरणप्रकाशरूपलक्षणभेदस्यविवक्षितत्वात् ॥ नपौनरुक्त्यंएततत्सु
दर्शीनस्यस्वतोदीप्यमानरूपतयाधारणदशायांतद्घनयाचोपपद्यते ॥ अ
तएवभ्राजमानं। शोभमानं। पवित्रमितिपापनिवर्त्तकमुच्यते ॥ लोक
स्यद्वारमितिस्वर्गादिलोकोपायतया ॥ अमृतस्यधारांवहुधादोहमान
मिति ॥ मोक्षहेतुत्वं ॥ अमृतधारामोक्षानुभावात् ॥ वहुधानानाविधोपा
यैर्दोहमानंदुहानंएतादृशंचरणंचक्रं अस्मिन्लोकेनअस्मान्सुधि ॥५॥
तांदधातु ॥ स्वयमेवसकलपुरुषार्थसाधनतयानत्तत्पुरुषार्थोपयेषु

अस्मान् चेच्चक्रानु करोत्वित्यर्थः ॥ अस्यापि पूर्वमंत्रानुगुण्यात् ॥
स्वदेहे धृतं चक्रमेव तथा करोत्वित्यवगम्यते ॥ अथर्वणे ॥ चक्रमादा
याग्नौ तापयति ॥ ब्राह्मणस्य दक्षिणे बाहौ धारयेत् ॥ ब्रह्मवादिनो वदंति
वषडंते ॥ विष्णोश्चक्रमादायार्चयन् ॥ स्वसुखं प्रपद्यते ॥ तस्माद्वैकुंठो भवति ॥
न पुनरागमनं सोऽश्नुते सायुज्यं ॥ सालोक्यतामाप्नोतीत्युपनिषत् ॥ इत्यादि ॥
नान्येतासां श्रुतीनां पाप्यमानशाखास्वदृष्टानामुदाहृतशाखासु तद्भावमेव च ६
कथं निश्चिनुमः इति चेत् ॥ मैवं ॥ पवित्रं ते विततं चरणं पवित्रमित्यनयोस्तैत्ति
रीयशाखायां पठितत्वात् ॥ आद्यायाः सामशाखायामृक्शाखायामपि पाठ्य
मानत्वाच्च ॥ अन्येषामपि मंत्राणां भगवच्छास्त्रोपात्तत्वेन ॥ कल्पसूत्रोपा
त्तत्वेन यज्ञोपवीतप्रयुक्तादिमंत्रवदसंदिग्धश्रुतित्वं ॥ अन्यथा सर्वासां खि
लश्रुतीनामविश्वसनीयत्वापत्तिः ॥ नन्वेतावता ह्येतेषां मंत्राणां श्रुतित्वे

सु॰मी॰स्ता

॥६॥

नसिध्यतिइतिचेन्न।नवैनेवतेषांमंत्रत्वसिद्धेः।वेदानुपात्तानांपंचरात्रि
पठितानामेतेषांमंत्राणांतेनैवतत्तत्कर्मसुविनियोगदर्शनात्।यथोक्तं
महाभारते॥अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितेनचेति।अतःकंकश्रुतित्वे
निश्चीयतेइतिचेन्न॥तत्तद्देश्यपठितत्वेनैवतन्त्रोपादानात्॥पंचरात्रस्यपूर्वैः॥
तेनतत्तच्छाखामध्येतत्पुरुषपठ्यमानत्वेनचवेदत्वमवसीयते॥छंदो
मात्रनियतानुशासनानुशिष्टशाखावाहुल्याच्च।ननुभवेदेतद्यदिपंचरात्र
शास्त्रप्रामाण्यंस्यात्तदेवनांगीकर्मतच्छास्त्रप्रतिपाद्यस्यव्यूहादिविरोधस्य
वैकुंठनटनमंडपसुरनराकर्षमारणादिप्रतिष्ठांतस्यानेकस्यापिवेदस्यवा
दर्शनात्।किंतुवेदविरुद्धमेवजीवोत्पत्यादिकं।वासुदेवात्संर्षणोनाम क
जीवोजायतइत्यादिनागमप्रपाद्यते।कचित्कसंवादस्यशाक्यानामहिंसा
संवादवत्तन्मूलकल्पनायोगादिविचैत्कवलंविलसितं॥तथाहिवेद ॥६॥

हंसमतीतानिवर्त्तमानानिर्वर्ज्जेन॥भविष्याणिचभूतनिमांत
विदनकश्चनेति॥स्वभावतोनित्यसर्वज्ञेनैपरमदयालुनापरमात्मनाभ
गवताप्रणीतंपंचरात्रशास्त्रंप्रमाणमितिवचनंकथंप्रमाणंस्यात्॥
अतएवोक्तंमहाभारते॥पंचरात्रस्यकृत्स्नस्यवक्तानारायणस्वयं॥
सर्वेष्वेतेषुराजेंद्रज्ञानमेतद्विशिष्यतेइतिवक्तृविशेषेणप्रामाण्यंप
प्रतिपादितं॥ननुमास्तुकर्त्तुःसर्वज्ञत्वान्भ्रांतिदोषःतथापिवि
प्रलिप्सातएवबौद्धशास्त्रंप्रवर्त्तयामास।तस्मात्कथमस्यविश्व
नीयत्वमितिचेत्मैवं॥दुःखविनाशार्थबौद्धशास्त्रप्रवर्त्तकस्यापिन
स्यसाधुपरित्राणार्थंसत्वोत्तरशास्त्रप्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः॥नचकश्चिद्वि
प्रलिप्साहृष्टेतिसर्वत्रतदाशंकायुक्ता।तद्वदिदमपिविप्रलिप्सार्थक
नमितिपुराणादौक्वचिदुक्तंस्यादितिविप्रलिप्सार्थकत्वस्यशास्त्रप्रमाण

॥७॥

हु

मात्रगोचरत्वादिति भावः॥ अन्यथा तामसजनमोहनाय चार्वाकशा
स्त्रप्रवर्त्तकेन बृहस्पतिना प्रणीतायाः सस्मृतेरप्यनादरणीयताप्र
संगात्॥ ननु सर्वमतेषु। तथापीदं शास्त्रं बृहस्पतिरूपेन विप्रलिप्सा
मूलमिति कथं भवतो निर्णयः वैदिकपरिग्रहदार्ढ्याद्धि चेत् समान
मंत्रापि सर्वत्र वैदिकाः॥ कर्षणादिप्रतिष्ठांतानि कर्माणि भगवत्समा
राधनाद्युत्सवादीनि पंचरात्रमर्यादयैवानुतिष्ठंति। यद्येवमपि विप्र
लिप्सादिनाऽप्रामाण्यमाशंकेत तदा सर्वस्मृतीतिहासपुराणादीनम
पितत्प्रसज्यते। अथ तत्र वेदमूलत्वात्प्रामाण्यं समानमत्रापि पंचरा
त्रशास्त्रेऽपि प्रामाण्यप्रतिपादनाय बहूनि वेदवाक्यमुपादाय तस्य
तात्पर्यवर्णनात्। वक्तारः स्वोक्तार्थस्य वेदसंवादस्य स्वयमेव प्रतिपा ॥७॥
दनात्। वेदविरुद्धार्थस्य कचिदप्यप्रतिपादनात्। वैदिकैरेवपरागार

स्मृतिष्वपितुल्यत्वात् । वेदमूलत्वेनप्रमाण्यं

भरद्वाजहारीतादिभिः । प्रवर्त्तितत्वाच्च । महाभारतादिषु बहुशः
प्रतिपादनात् । वेदैरनिर्दिष्टाचारप्रतिपादनस्य स्मृतिष्वपितुल्यत्वा
त् । जीवोत्पत्तिवादस्य तदभिमानिसंकर्षणाद्युत्पत्तौ तात्पर्येणान्यप
रत्वात् ॥ क्वचित् विरोधप्रतिभानस्य स्मृतिकर्तॄणां तया प्रभावेनातिश
यितं ज्ञानमुपेयुषां क्वचिदप्रतिभासः संभाव्यते । इहलोकादिकं चात्र स्वतः
सर्वज्ञस्यावाप्तसमस्तकामस्य नाप्रतिपत्तिर्न भ्रमो न लोभश्च संभवति विप्रलि
प्सादिरादित्येवं च पूर्वोक्तैर्हेतुभिर्ज्ञायते ॥ अत इदं शास्त्रं परमपुरुषदयावा
रिप्रवाह इति न किंचिदप्यप्रमाणं ॥ न ह्यत्यंतदयालुः सर्वजनवत्सलः
साधुपरित्राणैकप्रयुक्त एवंविधो विप्रलब्धुमिच्छति ॥ अस्य वेदविरोधप्रति
भानेपि तद्वदविरोधवत् । तथाह महाभारते ॥ इदं शतसहस्राद्धि भारताख्या
नविस्तरात् ॥ आविध्य मतिमंथानं दध्नो घृतमिवोद्धृतं ॥ नवनीतं यथा द

वपंचरा
त्रशास्त्रं
श्रूयंतु वि
शेषः ६=

सु॰मी॰सा

॥८॥

ध्रोद्धिपरंब्राह्मणेणयथाश्वुरल्यंचैवंवेदेष्वश्रोषधीनांयथामृतं॥इदं
महोपनिषदंचतुर्वेदसमन्वितं॥सांख्ययोगकृतांतेषुपंचरात्रानुवर्ति
तं॥इदंश्रेयइदंब्रह्मइदंहितमनुत्तमं॥ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वांगि
रसैस्तथा॥इतिउत्तररामायणेपुराणेश्चैववैदेश्चपंचरात्रैस्तथैवच
॥ध्यायंतियोगिनोनित्यंक्रतुभिश्चयजंतितं॥परमेश्वरसंहितायांधृतं
र्द्धपुंड्रइतिच्यमातुधागतेनतु॥नेऋतीदिक।दक्षिणेतुभुजेविप्रइतिपद्मे
मार्गनैवै॥तथासुदर्शनसमाराधनाध्याये॥एवंप्राग्राद्दिवारवैरेचक्रेसंस्थापये
द्बुधः॥द्वादशारमथाष्टारंषडारंवामलामते॥संस्थाप्यविधिवत्प्राज्ञःकुंभे
द्वादशाभिक्रमात्॥दक्षिणेतुभुजेविप्रइतिक्षीरेणसेचयेत्॥निर्विक्षेपस्सुषु
णमितिदध्नातुस्नापयेत्ततः॥प्रतेविष्णोरित्यनेनाप्यभिषिंचयेत्॥एभिर्य
पमुरुक्रमस्येतिमधुनास्नापयेद्बुधः॥अत्रसोदर्शनत्वमेतेषां'मंत्राणांप्रस

॥८॥

उपवीतप्रयुक्तादिमंत्रवदितिपाठः १=

गर्मंतादिमंत्रवत्। श्रुतित्वेसंदिग्धाखिलानामप्येतेषांमंत्राणांगृ
त्पुष्पादिमंत्रवत् तत्संप्रदायात् पूर्णपाठसिद्धिः॥ ननुभगवत्छास्त्रे का३
सोदर्वीनेकर्मणिविनियुक्तानामेतेषांश्रुतित्वेसिध्यतिश्रुत्यापौठका
ह्येगभूतयायेदृष्टारूणकैतुधर्माभीष्टवत्दत्तापवित्रादिषुविनियोगा ग
देतेषांसुदर्शनपरत्वमयुक्तमितिचेत्तैमैवं॥ किमन्यत्रविनियुक्तस्यान्य
त्रविनियोगएवनसंभवति॥ उतश्रुत्याविनियुक्तस्यस्मृत्यान्यत्रवि
नियोगोनयुक्तः॥ अथयत्रश्रुतिविनियोगस्तदर्थपरतमेवमंत्रस्य॥
ननुस्मृतिविनियोगानुसारेणतदर्थपरत्वमितिश्राद्धेपिमंत्रस्ययावि
रोधात्॥ विनियुक्तविनियोगोनसंभवति॥ किंवार्थलक्षणकार्यवि
रोधात्॥ नाद्यःमंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रतिगुणत्वात्गुणानांतुयावत्व
धानमावृत्तेर्न्याय्यत्वात्॥ यत्रयत्रार्थेविनियोगस्तत्रसर्वत्रानुव

17

सु॰मी॰सा

॥९॥

र्त्तमानत्वेन मंत्रस्यानेकत्र विनियोगाविरोधात्॥ यथास्तोत्रे वि
नियुक्ता याऽग्न्याग्नेय्याग्नीध्रमुपातिष्ठत इत्याग्नीध्रोपस्थाने वि
नियोगः यथा वा पुरुषसूक्तस्य प्रायश्चित्तजपे विस्वाराधनोपस्थान
यजमानोपस्थानादिषु विनियोगः द्वितीयेपि किमर्थप्रकाशस्यार्थ
प्रकाशकत्वविरोधः अर्थं चैकार्थप्रकाशस्य तदपरार्थप्रकाशत्वमि
ति॥ आद्येपि किमेकस्मिन्प्रयोगे अर्थप्रकाशकत्वतदभावयोर्विरो
धः॥ उत प्रयोगांतरेपि॥ नाद्यः॥ अनभ्युपगमात्॥ नापि द्वितीयः प्रयो
गभेदादेव विरोधपरिहारात्॥ न च विनियोगांतरेष्वर्थप्रकाशकत्व
भ मेव न संभवतीति वाच्यं॥ यथा कथंचित् गौण्या लक्षणया वा तद
र्थपरत्वस्यापि वर्णयितुं शक्यत्वात्॥ नापि द्वितीयः प्रयोगभेदादेवा ॥९॥
विरोधात्॥ लोकेपि प्रयोगभेदादेव गंगादेर्घिगं कर्षतीत्यादिषु एकस्येव

ए१

18

गार्हस्पत्याने कार्थत्वदर्शनात्॥ अन्यत्रापियुज्यतइतिकेनविरोधः

॥ एवंश्रुत्याविनियुक्तानामप्येतेषांमंत्राणांस्मृत्यान्यत्रविनियोगो

पियुज्यतइति॥ द्वितीयोप्यनुपपन्नः। विरोधोहिश्रुत्यास्मृतेर्बाधःस्या

त्॥ नतुतदभावेपिनचस्मृत्यात्रविनियोगस्यविषयसंकोचोजाय

तेयेनविरोधःस्यात्॥ सर्वत्रविषयसंकोचस्थलएवविरोधोदृष्टः॥

ननुयदिश्रुत्यान्यत्रविनियुक्तस्यापिमंत्रस्यदुर्बलयास्मृत्यान्यत्रोनि वि

योगोनबाध्यते॥ तर्हिऐंद्र्यागार्हस्पत्यमुपतिष्ठतइतिश्रुत्यागार्हस्प

त्योपस्थानविनियुक्तायाःअपिऐंद्र्याइंद्रेपिलिंगाद्विनियोगःस्या

त्॥ विरोधाभावेनश्रुत्यालिंगबाधायोगात्॥ अत्रोच्यतेसत्यंना

स्तिविरोधस्तथापिलिंगस्यस्वतोविनियोगेप्रामाण्याभावात्

॥ विनियोगवाक्यश्रुतिकल्पनाद्वारेणविंत्वंविनितत्रलिंगेश्रुति

19

सु॰मी॰सा

॥१०॥

स्वतः

तत्वतः प्रभावत्वायोगात्॥ श्रुत्याग्नीध्रं गार्हपत्योपस्थेने विनियुक्ते
त्वेन तत्कल्पनानुपपत्तेर्लिंगमविनियोजकमिति श्रुत्याबाध्यत इति।
ननु मैवं। स्मृतावपि तुल्यत्वात्॥ तथाहि। स्मृतिरपि न साक्षाद्विनियोगे
प्रमाणं। किंतु श्रुतिकल्पनाद्वारा तत्कल्पनाच प्रत्यक्षश्रुत्याग्नीध्रं विनि
योगे न संभवेत्येवेति लिंगवत्स्मृतेरपि बाधः स्यादिति॥ नैतद्युक्तं वैषम्या
त्॥ तथाहि। न लिंगेनानेन मंत्रेणैंद्रः उपस्थेयइति साक्षाद्बोध्यते विनियो
गः। किंत्वयं मंत्र इंद्राभिधायक इत्येवावगम्यते। पश्चान्मंत्रार्थाकांक्षाब
लेन तत्र विनियोग कल्प्यते। श्रुत्यातुग्नीध्रं गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते मं
त्रे इंद्रपदस्य गार्हपत्यप्रकाशनोपक्षीणत्वदाकांक्षाभावाच्च॥ न त्वन्मूलश्रु
तिकल्पनासमुन्मीलतीति श्रुत्या लिंगं बाध्यत इत्युच्यते। स्मृतिस्तु साक्षा
द्विनियोगं बोधयतीति न मंत्राकांक्षामपेक्षते। किंतु [illegible] विनियोगे स्व ॥१०॥

प्रामाण्यसिध्यर्थमेव मूलभूतां श्रुतिमनुमापयति॥ अनु[illegible]नि [illegible] याकांक्षाम
पेक्षलेन। किंतु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपि निरंकुशप्रसरमेवेति विनियोजकैव
स्मृतिः अतो नात्र श्रुत्या स्मृतेर्बाधः। यथा प्रबलेनाप्युपदेशेन प्रकृतौ विनियु
क्तानामंगानां दुर्बलेनाप्यतिदेशेन विकृतौ विनियोगेन कश्चिद्विरोधो नापि
दुर्बलबाधः॥ तद्वदत्राप्युपपत्तेः दृश्यते हि प्रसिद्धश्रुतिविनियुक्ताः
मंत्राः स्मार्त्तेष्वपि विनियुक्ताः अतः श्रुतिविनियुक्तानामपि तेषां भग
च्छास्त्रेणान्यत्र विनियोगो युज्यत एव नापि तृतीयः। तत्रापि किं श्रु
तिविनियुक्तस्य स्मार्त्तार्थप्रतिपादनत्वमेव न संभवति। उत श्रौतार्थः
न तृतीयः विनियुक्तमंत्रयोर्विरोधाभावे समुच्चितस्याप्यविरोधात्॥
किंच विनियुक्तत्वे विशेषणव्यर्थमविनियुक्तस्य मंत्रस्याभावात्॥
यागदानहोमादिषु विनियोगाभावेपि जपादिषु विनियोगसंभवात्॥

सु॰मी॰सा

॥११॥

यस्योक्तं भट्टपादैः ॥ विधिशक्तिर्न मंत्रस्य विनियोगेनापि नीयते ॥ स्व
तो विधास्यति ह्येषा नियोगात् स्मारयिष्यतीति ॥ न चतुर्थः विधिवि
भक्तिरहितानां वर्त्तमानोपदेशरूपाणां उप्तंस्तु यागमंतराजयतीत्या
नामप्राप्तार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यपतांगीकारात् ॥ प्राप्तेः संभवे सविधि
प्रत्ययानामपि विसुरूपांस्तु यष्टव्य इत्यादीनाम विधायकत्वाच्चातत्र
मंत्रवर्णिकदेवतानुवादकत्वमेवस्यापि तमतः परिकल्प्य विधिवि
भक्तिप्रमाणांतरप्राप्तं सुदर्शनपरत्वमेतेषां मंत्राणामेव वर्णनीयं ॥ न पंच
मः ॥ सर्वानुवादकत्वभंजकस्य प्राप्तार्थत्वस्य विद्यमानत्वात् ॥ न हि लिं
गान्यनुवादकत्वं कुर्वंति किं त्वनुवादकत्वस्य तत्त्वं बोधयंत्यत्र ह्यसंता
प्राप्तार्थत्वेनास्य नास्त्येवानुवादकत्वमिति कथं तत्प्रत्याप्येरन् ॥ अत
एव यदाग्नेयोऽष्टाकपालः उपविहितदेवेभ्योऽर यतीत्यत्र विधित्वमेक

धा१

॥११॥

निश्रितमनुवादकलिंगरूपत्वेपि॥ अतो नानाप्रदेशेषु उपादाने
नासंदिग्धश्रुतिभावैः शिष्टशक्तिस्वारस्यावगतसुदर्शनादिधारण
परत्वैः सोदर्शनकर्मणि विनियोगाच्चावधारितसुदर्शनैरनेकैर्मुनिभिः॥
प्रमाणांतरानुप्राप्तसुदर्शनधारणस्य विधेयत्वं सिद्धमित्यावश्यक
त्वं सुदर्शनधारणस्य सिद्धं॥ ननु स्वशरीरेन्यदेहे वा भवेद्विकिणी
द्विज इति वि॰णत्रयकरणनिषेधात्॥ ततश्चक्रादिधारणं निषिद्धमि
ति चेन्नैवं॥ भावानवबोधात्॥ यत्र द्विजवाह्यो वृषलरः तत्र त्रिकिण ह्मा८
करणं निषिध्यते॥ तश्चकिणा युद्धहतघातनिमित्ताइति तद्व्या [illegible]
ख्यातृभिरेव व्याख्यातं॥ यद्वि च किणिमो निषेधपरं स्यात्तु पारत्रि
कं सुखं॥ संग्रामभयरोगाद्यैर्बलाद्भिन्नं न दुष्यतीति॥ वचनप
रिगतार्थरोगकृतविषयत्वात्॥ निषेधस्य चक्रादिधारणानुविधि

23

नतुहह

प्राप्तत्वस्यापनात्॥ छेदनस्यैवात्र निषेधत्वेन दैहस्यानिषे
धात्॥ ननु न धार्यं देवताचिह्नमिति निषेधः कथमिति चेत्॥ न॥
मीमांसान्यायानवबोधात्॥ नथहि॥ देवताचिह्नधारणं सामान्
तो निषिध्यते॥ विशेषतश्च विधीयते। श्रीविष्णुचिह्नधारणं॥ एवं
च्चसति अग्नीषोमीयपश्वालंभनविधिना भूतहिंसानिषेधबाधवच्च
क्राद्धिधारणविधिना सामान्यनिषेधस्य बाध एव युक्तः॥ एवं येन्ये सामा
न्यनिषेधास्तेषां विधिभिर्बाध एवोचितः॥ न च चक्राद्धिधारणं न कर्त्तव्य
मित्येवं विशेषवचनं यस्य कस्यापि श्रोत्रपथमवतरति। यदत्राशंक्य
तत्क्वचित्स्थले किं न मस्तीति चेत्॥ शंक्यमानमपि तद्वाक्यं किं श्रुतितया शंक्य
ते॥ स्मृतितया वा॥ न द्वितीयः तस्य स्मृतिवाक्यस्यानेकश्रुतिविरुद्धस्याप्र
माण्येनानादरणीयत्वात्॥ विरोधाधिकरणसिद्धं हि श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रमाण्यं॥

सामान्यतः

प्रथमेपिकिंनवरागादिप्राप्तंनप्तचक्रादिधारणंनिषेधति॥उतविधिप्राप्तं
नाद्यः।तप्तादिधारणस्यदुःखरूपत्वेनरागाप्रापितत्वत्वात्॥नद्वितीयः॥अ
पिविशेषात्।नतोवास्यापिवाध्यतायानात्॥यत्रापिसामान्यरूपोविधिःप्र
ष्ठिषुयेयजामहंकरोतिइतिविशेषरूपश्चनिषेधः।ननुवाक्येषुयजामहंकरो
तीति॥नत्रापिनिषेधस्यदुर्बलतयाहिविधिबाधकत्वायोगात्॥निषेधस्यापिते
नात्यंतबाधायोगात्॥विकल्पस्याप्यष्टदोषदुष्टत्वात्॥विधिवाक्याशेषभावे
निषेधवाक्यस्यपर्युदासाश्रयेणांगीकृतस्तत्रनिपुणैःपर्युदासाधिकरणेमवि
षमयोस्तुविधिनिषेधयोर्विधिप्राबल्यंकिंवक्तव्यं॥अतोत्रतप्तादिधारणविधि
बलादेवतन्निषेधबाधोयुक्तः॥ननुविधिनानिषेधश्रुतेःकथमत्यंतबाधइ
तिचेन्निषेधेनवाकथंविधेवधिः॥तर्हिविकल्पःसमाश्रयणीयइतिचेन्नेवं
तुल्यबलविरोधेहिविकल्पः॥नप्तचक्रादिधारणंयत्पुरुषार्थसाधनंसएव

यदितदनुष्ठानोपसाध्यते॥ तर्हिदुःखतमायसतप्तादिधारणेकोवा
नयतोंचलचायेत्॥ ततश्चविधेरनुष्ठानलक्षणत्यंनाप्रामाण्यंस्या
त्॥ तश्चायुक्तं॥ तस्यप्रबलत्वादतोनयिकल्पसंभवः॥ नन्वेवंतर्हि
अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्रविक
ल्पएवेतिमीमांसकानामालापः॥ कथमितिचेदित्थंयदातिरात्रःशी
घ्रमेवसमापनीयः॥ अल्पीयान्वासोमरसस्तदषोडशिग्रहणपरित्या
ज्यापिकुर्वतोनवैगुण्यमन्यथात्वेषोडशिग्रहणमितिनिषेधस्यात्यं
तबाधाभावाद्विकल्पेवाचोयुक्तिस्तत्र॥ अत्रतुयदिचक्रादिधारणसा
धारणपुरुषार्थस्याधारणेपिसिद्धिस्तदानकथंचिदपिधारणंस्यात्॥
इतिविधेरत्यंतबाधएवस्यान्नविकल्पः॥ यदिसिध्यतितर्हिकार्या ॥१३॥
भावात्॥ सुतरामविकल्पइतिअतोऽत्रनिषेधेनविधिबाधेविकल्पे

वाविधरत्यंतबाधएवस्यात्॥इतरथानिषेधस्यात्यंतबाधःनान्याविधा
स्तितदतिरिक्ताअतोबाधितार्थतयानिषेधस्यविधिनैवबाधोयुक्तः॥न
तुनिषेधेनविधेरिति॥ननुविधिनिषेधयोरुभयोरत्यंतबाधःतर्हिपरस्य
रबाधान्निषेधएव॥नयोर्वणीयितुंयुज्यतइतिचेन्न॥विषयव्यवस्थाप
नप्रदर्शनात्॥ननुश्रुतिबाधनवैदिकसमाजगर्हितमितिचेन्न॥नवयम
मा॥ त्यंताप्राण्यंवदामः॥किंतुयथाप्रत्यक्षविरोधादादित्योयूपइत्यादीनां॥गौ
णार्थत्वमाश्रितंतद्वदत्रापिनिषेधस्यगौणीलाक्षणिकीवावृत्तिराश्रयणीय
या॥यथावानप्रातःप्रातरनृतंनोवदंतियुगदेवाजुकतिमोग्निहोत्रमि
तिइत्याद्यनुदितहोमनिषेधस्योदितहोमप्रशंसायामेवतात्पर्यं॥ननु
प्रतिषेधइत्याश्रयणात्॥अन्यार्थप्रशंसापरतायांवाकागतिरतप्र
चक्रादिधारणनिषेधस्याश्रयणीया॥ननिषेधपरत्वमेवेति॥अतो

सु०मी०सा
॥१४॥

नश्रुतिरपिविधेःपारिपंथिनी॥ताहृशीश्रुतिमथ्यमवरति॥सायतोग
गनाद्विंहन्तुल्यैवेतितत्त्वं॥यत्तुकैश्चिदाधुनिकैरुक्तंतप्तचक्रादिधा
रणनिषेधकंविष्णुस्मृतिवचनमस्तीति।तदुक्तिषुतत्तदेहेत्वोमवदर्शीना
त्।प्राक्षेपिकमेवंसुवचनं॥तथापिविधिबलेननिषेधिकाश्रुतिरपिता
दृशीदृशांगमिष्यतिकिमुस्मृतिवाक्यंतथाहि॥तद्वचनं॥शंखचक्राद्यंक
नंचगीतनृत्यादिकंतथा॥एकजातिरयंधर्मोनजातुस्याद्विजन्मनइ
ति॥व्यवस्थापनं॥यथाश्मशानगंकाष्टमनर्हंसर्वकर्मसु॥तथाचक्रांकिता
विप्रःसर्वकर्मसुगर्हितः॥शंखचक्रेमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा॥सशूद्र
वद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणइति॥निषेधबोधद्वाराश्रुद्रणामिधर्मत्वं
व्यवस्थापयतेइतिचेन्न॥दक्षिणेतुभुजेविप्रइतिश्रुतिविहितंतप्तचक्रादि ॥१५॥
करणंस्मृतिर्व्यवस्थापयति।निषेधतिवेतिवचनंकथमुन्मत्तप्रलपितंनस्यात्॥

अत्र कश्चिदाह ॥ दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादीनि यानि तानि न ब्राह्मण
कर्त्तृकशंखचक्रधारणविधिपराणि । अपि तु शूद्रकर्तृकशंखचक्रधा
रणार्थवादरूपाणि ॥ यथा देवा वै सत्रमासत ॥ गावो वा सत्रमासतेत्यादि
वाक्यानि तानि हि न देवतासत्रयागपराणि ॥ किंतु मनुष्यकर्तृकसत्रयागा
र्थवादरूपाणि । ननु तत्र विधिप्रत्ययाश्रवणात् ॥ स्तुत्यतया निर्देशाच्च युज्य
तेऽर्थ । वादत्वमत्र तु विधिश्रवणात् । अर्थवाद इति चेन्न विप्राणां शंखच
क्रनिषेधबलादेव तेषां विधिरपत्वायोगात् ॥ न तश्च विधित्वे तूक्तेऽर्थवाद
त्वं पर्यवस्यति ॥ अस्तु वा विधिपरत्वं ॥ तथापि विधिनिषेधशास्त्रस्य परि
त्यागात् ॥ शंखचक्रादिधारणानुष्ठानं न संभवति । यथोक्तं मनुना ॥ श्रू
यते च महान् दोषः श्रूयते च महत्फलं ॥ फलं तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलव
त्तरः । अस्य चायमर्थः यद्विधीयते तावद्भूयसा न ॥ यन्निषिध्यते ॥ तत्प्रत्यवायहेतुः ॥

29.

सु॰मी॰सा

॥१५॥

एवं स्थिते यद्विधीयते निषिध्यते च तत्फलसाधनं दोषहेतुश्च
भवति॥ न ह्यत्रांकर्मदोषस्यावश्यं परिहार्यत्वात्॥ नानुष्ठेयमि
ति॥ अतो न चक्रादिधारणस्यावश्यकर्त्तव्यतेति॥ मेवं॥ मेषिष्टः
कस्य विधेरयमर्थवादः॥ किं ब्राह्मणस्य तप्तचक्रादिधारण
विधेरुत शूद्रकर्तृ तप्तचक्रांकधारणविधेः॥ नाद्यः॥ विरोधा
त्॥ न हि संव्यवस्तियतो ब्राह्मणा विभृयुरनोर्ब्रह्मलौर्नधार्यमि
ति॥ न द्वितीयः ताद्दशस्य विधेरभावात्॥ नैव शूद्रः शंखचक्रे विभृयादि
ति वचनं दृश्यते॥ एकजातेरयं धर्मेति वचनस्य तुत्वयाविषयव्यवस्थय
रतया व्यानात विधिसद्भावेपि वा तस्यासन्निहितहेन कथमयं तदर्थवा
दो भवेत्॥ विध्यर्थवादयोः सन्निधाननियम कथं वा विप्रो विभृयादिति वि
ध्युपदेशावाक्यस्य मुख्यार्थं परित्यज्य प्रशंसार्थवादत्वाश्रयणं युज्यते निषेधव

॥१५॥

30

लात्तदाश्रयणमिति चेन्न॥ विधिबलेन निषेधवाक्य एव लक्ष
णाश्रयणेनोचितत्वात्॥ उपपादितं हि विधिनिषेधयोर्विधेः प्राबल्यं।
यत्तु मनुवचबलात्। निषेधशास्त्रस्यैवानुवर्त्तनीयत्वेन चक्रादिधार
णं न कार्यमित्युक्तं। तद्भावानवबोधात्॥ यदुक्तं॥ विहितप्रतिषिद्धं कर्मफ
लहेतुत्वेपि दोषहेतुत्वात्परित्याज्यमित्यर्थः॥ इति तदसत्॥ विधिनिषे
धयोः सामान्यविशेषरूपत्वमुतोभयोरपि विशेषरूपत्वं॥ आद्येपि किं नि
षेधस्य सामान्यत्वविधेर्विशेषत्वमिति॥ आद्ये तु विधिबलेन निषेधस्य बा
धादग्नीषोमीयपश्वालंभनन्यायेन॥ न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यस्याग्नीषो
मीयपश्वालंभनेन यथा बाधादनं त्तद्वदित्यर्थः॥ नादृशं कर्मफलहेतुरेव न
दोषहेतुः॥ द्वितीये तु निषेधवाक्यस्य पर्युदासाश्रयणेन विधिवाक्यशेषभा
वस्याश्रयणीयत्वात्॥ अनुयाजेषु ये यजामह न्यायेन तादृशं कर्म न विधीयते॥

॥१६॥ ननिषिध्यतेनैनैतिनदोषेफलयोरुभयोरपिसाधनंद्वितीयेषोडशीग्रहणा
दिन्यायेनविकल्प्यतेऽनुष्ठीयमानानुष्ठीयमानंकर्मफलहेतुरेवनदोष
हेतुरिति।नकिंचिदपिकर्मभयहेतुरतोनायमर्थउपपन्नइति।शौनादिवि श्रेय
षयतयाव्याख्येयं॥मनुवचनमितिशेषः॥शौनादिकंकर्मफलस्यरागानुमा
य५ रणस्यदोषहेतुत्वेनपरंपरयाप्रत्यवांसाधनतयाविहितत्वाच्च।फलसाध
नत्वेपितादृशांकर्मदोषस्यापरिहायत्वात्ननुष्ठेयमिति॥अतउक्तानामपि
वचनानामेवार्थोवर्णनीयः॥वक्ष्यमाणएत्यर्थः।तत्रप्रथमस्यायमर्थः।शी वे५
खचक्राद्यंकनंनृत्यगीतमालिकाकरणदीयकारोपणनामसंकीर्त्तना कु४
दिकमेकजातेःशूद्रस्यधर्मः।द्विजन्मनस्तुनज्ञातुनकेवलमेतावदेवध
र्मः॥अन्यदपिश्रुत्याद्युदितंयज्ञादिकमपीत्युभयंधर्मइति।तथागीतनृत्य ॥१६॥
योरपिब्राह्मणधर्मतायमेशौनकाभ्यामुक्ताहरिगीतंविनैवान्यत्रब्राह्मणे

तीर

न नरोत्तमः ॥ भाषागानं न कर्त्तव्यं तस्मात्पापं त्वयाकृतं विसर्गो नं
च नृत्यं च नटनं च तथैव च ॥ ब्रह्मन् ब्राह्मणजातीनां कर्त्तव्यं निजक
र्मवद्दित्यादिभिः ॥ अथवा ॥ यद्धर्मस्तप्तशंखचक्राद्यंकनं गीतनृत्या
दिकं तदेकजातेः ॥ शूद्रात् जातु न ग्राह्यं ॥ किंतु द्विजन्मन एवेति ॥ त
थोक्तं ॥ तस्माच्छूद्रादयश्चापि वोधयेयुर्द्विजानुहितं ॥ यथार्हमानन्नी
याश्च नार्हत्याचार्यैतां कच्चिदिति ॥ द्वितीयस्य वचनस्य तथाऽचक्रांकि
तइत्यत्राकारप्रश्लेषेण व्याख्यानं कर्त्तव्यं ॥ न स चक्रांकनस्य संस्का
र नयासकलमधिकस्तापादकत्वं वचनशतैरुपपादयिष्यामः ॥ तप्ती
यस्य त्वयमर्थः महादिद्रव्यैः शंखचक्रे स्वयमेव विभर्त्ति न त्वार्यमुखेन चा ३
॥ सोऽपि कृतस्यापि धारणस्याकृतसमत्वेन शंखचक्रादिधारणं इव स
कल द्विजकर्मस्वनधिकारात् ॥ वहिष्करणयोग्य इति ॥ यथाह शांडिल्यः ॥

सुदर्शनमीमासा

॥१७॥

आचार्यवचनप्राप्तःप्राप्तोवाऽन्तदक्षिणः॥अग्रेगोप्यांगेश्चसहितः
कृतोनकृतोभवेदिति॥एवमन्येषामपिवचनानांश्रुत्याद्यविरुद्धस
वार्थोवर्णनीयः॥कुतोनिषेधाभावात्॥अनेनश्रुतिविहितत्वाच्चा
वश्यधार्यत्वंचक्रादेरितिसिद्धं॥अनुष्ठानवाहुल्यमनाचारवाहुल्य
वत्द्रष्टव्यं॥इतिसर्वंसमंजसं॥ननुनेमिनातप्ततनू॥चक्रंविभर्त्तिने
नपवित्रेणशुद्धाःपूज्याइत्यादिश्रुतिगणेभ्यश्चक्रस्यधारणमात्रंप्रती
यते॥क्वचिद्दक्षचक्रेपवित्रे॥दक्षिणेतुभुजेविप्रोविभृयाद्वैसुदर्शनं॥
सव्येतुशंखमिति॥शंखचक्रधारणमपरत्रोक्तम्ग्रंथेचिह्नैरंकिताः
लिंगान्यंगेतावकान्यर्पयंतीति॥वहुवचनेनधार्यमाणानामनेक
त्वंप्रतीयते॥कथमेतेषांविशाकलितार्थानांवाक्यानामार्थ्यनिर्ण ॥१७॥
यइति॥चेत्तर्ह्यवहितमनाःशृणुः॥अत्रायुधानिविभृयादित्यादिषु

बहुत्वमुपादेयतयाविवक्षितंतस्यबहुत्वस्यकपिंजलाधिकरणन्यायेनत्रित्वपर्यवसानेप्राप्तेपंचायुधानिधार्याणीत्यादिवचनानुसारात्॥पंचसंख्यायांपर्यवसानमाश्रयणीयं॥अतएवचिह्नलिंगादिशा[illegible]ष्टाः शंखायुधविशेषपराःसमाश्रयणीयाः एवंसतितप्तचक्रधारणपंचायुधधारणविधायकानानानानाशाखोपात्तानांवाक्यानामुपसंहारोवश्यमुररीकरणीयः॥तथासतिसर्वेषांविकल्पोवा॥पंचायुधधारणविधायकैकदेशानुवादकत्वंचेतरवचनयोर्भवेत्॥तत्रनाद्यः॥विकल्पप्रतिपादकवाक्याद्यदर्शनात्॥पंचयुधधारणनुष्ठानहितरतवचनार्थयोरप्यनुष्ठितत्वेनतुल्यविकल्पायोगात्॥शाक्ताशाक्तादिविषयभेदकल्पनस्यव्यवस्थापकवचनादर्शनेनायुक्तत्वात्॥तस्मादेकंवृणीतेत्यत्रत्रिवर्षप्रवरणैकदेशानुवादकत्वमेवयथैकद्विव

35

रणयोराश्रितं॥ तथापंचायुधधारणविधेयेकदेशानुवादकृतेवेतरे
षांसः सर्वेषांयुक्तेतिसर्वपंचायुधान्यपिसदाधार्याणीति॥ ननुद
क्षिणेतुभुजेविप्रोविभृयादित्यादौसुवर्णंधार्यमित्यादाविवाभरण
रूपेणधारणंप्रतीयते॥ यथाहवृहस्पतिः॥ जातस्यतुकुमारस्यधार
येत्पंचमेद्दिने॥ चक्रंकृत्वासुवर्णेनषडारंमंत्रसंयुतमिति॥ शांडिल्योपि॥
कारयित्वासुवर्णेनपंचायुधगुणंहरेः॥ बध्नीयात्कंठदेशेतुतन्मालं
सूतिकागृहे॥ मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वाचक्रादिभूषणं॥ यथार्हंविभ
युः सर्वेपुमांसः स्त्रीजनोपिचेति॥ अन्यच्च॥ चक्रंविभर्त्तिवपुषाभितप्तं॥ ने
मिनाततप्ततनूरित्यादि॥ अत्रतुनैकदेशानुवादकारंभरणधारणादिषमंक
नादिसंभवः॥ अतोविकल्पएवात्रसमाश्रयणीयइतिचेन्न॥ भरणमात्रवि ॥१८॥
धानश्चाभरणादिरूपेणैवेतिसहसानिर्णयस्याशक्यत्वात्॥ किंतु॥ कथं

भरणमितिविशेषपर्यवसानाकांक्षायांतत्रविशेषव्यवस्थापकप्रमाणैः
सुवर्णंधार्यमित्यादिविविधधारणमात्रमस्य। नतापः। नाप्यंकनमत्रतुसर्वत्रा
खाप्रतिपरत्वन्यायेनसर्वेषामेकत्रैवोसंहरेसत्यग्नीषोमीयपशुमालभेतेति।
पशुशब्दस्यसमानयतितस्यछागस्यवपायांमेदसोनुब्रूहीतिमंत्रोपात्तेछागे
पर्यवसानवन्मंत्रांतरेणात्तेपशुविशेषपर्यवसानमेवसमंजसमिति। नवि
कल्पोयुज्यतेतथाचसर्ववचननिर्व्याघोऽयमर्थः॥ तथाग्नीनहंविभृयादि
ति॥ यत्वाभरणरूपेणधारणंवृहस्पतिनोक्तंनतन्नित्यधारणंकिंतुग्रहा
दिनिवारणार्थं। धारणांतरमेवअत्रनेनैवन्यायेनस्थानविधायकप्रमाणनि प॰
र्णयोप्यवसेयः॥ तथाहि॥ चक्रंविभर्त्तीइति। शरीरेयत्रकुँचित् धारणंप्रतीय त्र ३
ते॥ क्वचित्तुमध्येबाहुमिति। बाहुमध्यमपरत्रमूलेवाहोरितिबाहुमूलमेतेषां
त्वेकवाक्यत्वेसामान्यस्यविशेषपर्यवसानेसत्ययमर्थःस्यात्। शरीरावयवेषु
हूं २

37

बाहुमूलभुजमध्ये चक्रं बिभृयादिति॥ अस्मादेव न्यायात् मूले बा-
ह्वोरित्यविशेषेण बाहुमूलस्थानचे प्राप्ते शंखचक्रयोर्दक्षिणे तु भु-
जे विभृइत्यादिना व्यवस्थापनीयं॥ अतः सर्वं समंजसं॥ ननु शंखच-
क्रादिधारणस्य॥ नारदाधीतत्वात् अतासदृहं तत्तत्समासतेतिफ-
लश्रवणाच्च पुरुषार्थत्वं प्रतीयते॥ ऊर्ध्वपुंड्रः अतचक्रधारीतिध्या-
नांगतया क्रत्वर्थमेतदुभयं कथमेकस्य युज्यते॥ इति चेन्न॥ विनियो-
गपृथक्त्वादेवोपपत्तेः॥ यथा दध्ना जुहोति। दध्नेंद्रियकामस्य होतव्यमि-
त्येकस्यैव दध्नः क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चाविरुद्धं॥ यथा वा ज्योतिष्टोमादेः
पुरुषार्थसाधनस्यापि यज्ञेन दानेन तपसेति विनियोगभेदात्॥ ज्ञानां-
गत्वात् क्रत्वर्थं च॥ एवं भवतु क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चैकस्यैव॥ तथाप्ययं ॥१९॥
कथं विरोधः परिहरणीयः क्रत्वर्थत्वे कदाचमश्रुवपनादिवत्॥ कंठे

संस्कारतयाकर्त्तारंप्रगुणत्वंचक्रादिधारणस्यपुरुषार्थत्वेतुकर्त्तुरपि
पुरुषस्यकर्मार्थत्वात्। कर्त्तारंप्रतिप्राधान्यंभवेदिति॥ एतदपिविनि
योगभेदाद्देवाद्विरुद्धं॥ यथानित्यहकीनित्ययज्ञोपवीतीति। पुरुषार्थ
तयाकर्त्तारंप्रतिप्रधानस्येवोपव्यानस्योपवीतेदेवानामुपव्ययतइति॥
दर्शपौर्णमासांगस्योपव्यानस्यसंस्कारताभ्युपगमस्तद्वदत्रापिउप
पद्यतइति॥ अस्त्वेवं॥ तथापिभृतचक्रधारीति॥ ध्यानांगस्यैवचक्रधार
णस्य॥ कस्मात्पुधांकितोभूत्वासर्वंकार्यंकरोतियः॥ तत्सर्वंप्रतिगृह्णाति
गप्यायांतुगदाधरइत्याद्यनेकधर्मार्थताकथमितिचेन्न॥ यथावेदिर्बर्हिःसं
स्काराणामंगप्रधानभूतानेकयागार्थत्वं॥ यथाहवनीयेजुहोतीतिवचने
नप्राकृतवैकृतानेकहोमशेषित्वमाहवनीये॥ तद्वदत्राप्यनेकशेषत्वंवि
नियोगविनोधेनोपपद्यतेएव॥ तथाहि॥ शुचिनाकर्मकर्त्तव्यमितिसकल

सु॰मी॰सा

॥२०॥

कर्मांगतयासिद्धस्यतस्यशुद्धत्वस्यबाह्यांतरभेदेनद्विविध्यमभिधी
यचक्राचिह्नादिकंबाह्यमन्यद्रागाद्यपेक्षतेतिबाह्यशुद्धंसःशुद्धिभेद
कथनात्॥विष्णुचक्रांकितंदेहंपवित्रमितिवेश्रुतिरिवनात्॥तत्रापि
येनतस्समितिपावनत्वाभिधानात्॥शुद्धास्तोभवनंतस्ययोविमत्यांयु
धानिमे॥इतिवचनात्शुद्धिरूपत्वाद्यनेकार्थविशेषकत्वंनितरांयुज्यते
इति॥स्यादेतत्तथापिएकस्यकर्मणोयुक्तमेकमेवप्रयोजनमितिवचना
त्॥पुरुषार्थत्वेपिश्रुतासइदहंतस्तमासतेतिसुरत्वसुजाता॥कितालोवे
सुभगाभवामेतिसौभाग्यं॥भूरितेजसःप्रधर्षतीतितेजःप्रधर्षकत्वं॥ऊर्ध्व
पुंड्रंतथाचक्रंनित्यंधारयतेइत्यादिनाऽशुभनाशकत्वमित्यनेकफलार्थता
कथमितिचेत॥तदपियुज्यतएवकिंकर्मावपनं॥वेदएवानेकेषुफलेषुवि
नियुक्तेनहिवेदप्रतिपन्नेऽनुपपत्तिरस्ति॥नापिवचनस्यातिभारःदृश्यते

॥२०॥

चानेकफलार्थत्वं॥यथायोवृष्टिकामोयोअन्नाद्यकामोयःस्वर्गका
मःससौरंभणस्तुवीतेसौरभस्यानेकफलत्वं॥यथावासर्वेभ्यःकामेभ्यो
दर्शपौर्णमासावितिसकलफलार्थत्वंदर्शपौर्णमासयोः।तथानेकफ
लार्थताचक्रधारणस्यापिकिंनस्यात्॥स्यादेतत्॥तथापिजन्मांभोधित
र्त्तवेनेमिनानसततन्नर्वलक्षणःसायुज्यसालोकनामाप्नोति॥इत्यादिनामोक्षा
र्थत्वमुच्यते॥तत्कथंतथाहिब्रह्मज्ञानैकसाध्यःखलुमोक्षःना
स्योपायांतरमस्ति॥वशिष्ठोक्तं॥तमेवंविद्वानमृतोहमेवेति॥नान्यः
पंथाअयनायविद्यते॥नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेन॥नाहंवे
दैर्नतपसानदानेनचेज्यया॥अतेनचक्रधारणस्यमोक्षहेतुतायु
ज्यते॥नचवाच्यं॥चक्रधारणस्यमोक्षसाधानता।विधिबलादेव
सामान्यस्योपायांतरनिषेधस्यसंकोचभविष्यतीति।ज्ञानेनास्य

41

सहविकल्पेनानुष्ठानायोगात्॥ तथासति तत्प्रतिपादकशास्त्रस्या
ननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यापातात्॥ अथ मन्यसे॥ यथा दर्शपौर्णमा
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्येकमेव
फलं भवत्युभयोः॥ तथात्रापि भविष्यतीति। तत्र साधनवैषम्यात् उप
पद्यत एव॥ दर्शपौर्णमासयाजिनोपि ज्योतिष्टोमयाजिनोभिलषितः
स्वर्गः॥ अभिलाषानुरूप इत्यर्थः। अभिलाषभेदाद्भिद्यत इत्यर्थः॥ न
चात्र तथोपपद्यते मोक्षरूपे फले वैषम्याभावात्॥ किंचाधृतोर्ध्वपुंड्र ड्रः
श्चतचक्रधारीति मोक्षसाधनभूतध्यानांगतया विधायसान्मोक्षसा
धनतया तदेव विधीयत इति। वदन् कथं मीमांसानयनिपुणो हास्यो
न स्यात्॥ अंगस्य प्रधानफलसाधनत्वे अंगिनो वैयर्थ्यापातात्॥ य ॥२१॥
दुच्यते॥ धृतोर्ध्वँड्र इति मोक्षसाधनध्यानांगतया परंपरया साध्यत्वेन
पुं।

प्राप्तमेवमोक्षलक्षणंफलंचक्रधारणस्यप्रशंसार्थंजन्मांभोधिंतर्तुं
वरत्यादिषुअनूद्यते॥नमोक्षसाधनतयाचक्रधरणस्यफलश्रवणा
त्॥तदंगिफलएवानुवादःस्यादितिपुरुषार्थत्वंस्यात्॥अतःकथमत्रनि
र्वाहुउच्यते॥यत्रत्वेकेनैवक्रत्वर्थेनफलार्थत्वंप्रतीयते॥तत्रफलश्रव
णमर्थवादः॥यथायस्यपर्णमयीजुवतिनसपापंश्लोकंशृणोतीति॥अ
त्रह्युभयसंबंधपरत्वेवाक्यभेदप्रसंगात्फलश्रवणस्यप्रशंसार्थत्वेना
प्युपपत्तेः॥क्रत्वर्थत्वश्रवणस्यानन्यगतित्वात्॥फलश्रवणमर्थवादइति
वक्ष्यते॥फलेयत्रतुवाक्यार्थात्पुरुषार्थप्रकरणात्तत्रफलार्थत्वंतुसंभवत्ये
व॥प्रकरणस्यफलविशेषबोधकत्वायोगात्॥यत्रापिप्रकरणात्तु॥क्रतु
शेषार्थवादतयाफलार्थता॥तत्रापिप्रकरणस्यानन्यगतित्वात्फलश्रवण
स्यप्रशंसामात्रपरतयाप्युपपत्तेः॥फलमविवक्षितमेवयथाप्रयाजादौ

सु॰मी॰सा
॥२२॥

कर्मंचैतत्॥ यत्तस्यक्रियैषैतेवत्सप्रयोजमानोयेत्यार्थवादिकं
फलाश्रवणं॥ यत्रत्वन्योऽन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयविशेषभूतार्थ
वादद्वयेनवाक्यार्थत्वंफलार्थत्वंचप्रतीयते। तत्रविशेषनिर्णाय
कप्रमाणाभावादुभयार्थत्वमथाश्रीयते॥ तदत्रचक्रगदाधारणस्य
वाक्यद्वयविशेषभूतार्थवादद्वयप्रतिपन्नत्वादुभयार्थत्वमप्यंगीकर
णीयं॥ तथापिवाक्यद्वयेपिविहितस्यतस्यतप्तचक्रादिधारणस्य
फलाकांक्षायामेकत्रसंनिहितत्क्रतुरेवफलीअन्वीयते॥ परत्र
इत्थं फलमेवोभयोरर्थयो॥ ऽप्राप्तत्वाद्विधिरेवभवति॥ तान्योऽन्यानुवा
दकताविधित्वेसंभवतिनिरर्थकस्यानुवादकत्वस्यायुक्तत्वात्॥
किंचफलार्थमस्तुवाक्यानुवादकत्वंक्रत्वर्थेनसंभवति॥ तस्मिन् ॥२२॥
वाक्येक्रत्वर्थत्वस्यकथंचिदस्यप्रतीतेः। फलवाक्यस्यक्रत्वर्थवाक्या

नुवादकत्वंफलेनतत्साधनक्रतुलक्षणयाभवति॥तच्चान्याय्यं॥
न्यायविरोधापिभावेपिमुख्ययावृत्याफलविधित्वलक्षणयाऽनुवा
दत्वश्रवणायोगात्॥ननुअंगिनिष्पाद्यफलमंगस्यास्वतंत्रस्यनोप
पद्यते॥तथात्वेंगिनोवैयर्थ्यापातात्॥अतोन्यायविरोधादनुवादत्व
श्रवणमितिचेन्न॥फलतारतम्येनांगवैयर्थ्यात्॥केवलांगसाध्यात्
फलादतिशायिततरंफलंतेनांगिनासाध्यतेइतिवाकल्प्यते॥कोविरो
धः॥यत्रत्वेतादृशान्यायविरोधश्चक्रादिधारणस्यमोक्षहेतुताप्रति
पादकवाक्येमोक्षलक्षणफलवैषम्याभावात्॥ज्ञानातिरिक्तमोक्षे व
साधाननिषेधकविरोधश्च॥तत्रागत्यालक्षणयाअनुवादत्वाश्र
णस्याविरोधात्॥क्वचिद्यनुवादकत्वमाश्रितमितिसर्वत्रतदंगीकारे
ऽतिप्रसंगः॥अतःक्रत्वर्थमपिचक्रधारणंनाफलसाधकतयापुरुषार्थ

परंपरयामोक्षहेतुरिति। वर्द्धमानसरंजकः पंथाः ॥ नन्वस्तु क्रत्व
र्थत्वं पुरुषार्थत्वं चादिवानक्तं विभृयुस्तज्ज्ञानासः ॥ उपपत्या स्विक्रा
र्याः शंखचक्रादयस्तथेत्यादिनानित्यत्वं प्रतीयते ॥ तत्कथमुपपद्य
ते ॥ फलार्थमेव हि मतस्य फलकामनानिपतत्वेनानित्यः प्रयोगः स्या
त् ॥ क्रत्वर्थत्वेपि फलसंबंधस्य कर्तोरप्यनिर्दिष्टत्वेन न तत्प्रयोगस्यानि त्य
त्यत्वेनास्याप्यनित्यः क्षिप्रयोगः स्यात् ॥ एतादृशस्य कथं नित्यत्वं यु
ज्यते इति ॥ तदत्र ब्रूमः ॥ विनियोगपृथक्त्वेदेवोपपद्यते इति ॥ यथाग्नि
होत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ॥ यावज्जीवमाग्निहं जुहोतीति विनियोगभे
दादेकस्य काम्यत्वं नित्यत्वमपि ॥ तद्वदत्रापीति पाप्मानमरातिं तरेमेति
पापनिवर्त्तकतयाप्रायश्चित्तरूपत्वं ॥ नैमित्तिकत्वमास्थेयं ॥ चक्रादि
धारणस्य तदपि युज्यत एव ॥ याजापित्वाप्रतिगृह्य वानश्ननुत्रिः स्वा

ध्यायमधीपीतत्रिरात्रंवासावित्रीमितिनित्ययोरेवध्ययनगायत्री
जपयोर्नैमित्तिकत्वदर्शनात्॥देवताभ्योवाएषआवृत्ततेयोपतृइ
त्युक्ताएषराजातेयस्त्रेधातवीयेनयजेत॥तेतिदीक्षाशेषत्वेनक्रत्वर्थस्यै
वत्रेधातवीयस्यनैमित्तिकत्वदर्शनात्॥वैश्वानरेष्टेर्नैमितिकत्वका
म्यत्वयोर्दर्शनाच्च॥तस्मादुच्चित्वांतर्भवेनप्रसिद्धसकलक्रतुशेषभाव
स्यनानाफलविनियोगाच्चप्रगीतकाम्यत्वस्य प्रायश्चित्तस्वरूपत्वया
प्रापितनैमित्तिकत्वस्यसहभरणश्रवणाच्चनिर्मितनित्यत्वस्य॥तस्मच्च
क्रादिधारणस्यबाहुमूलभुजमध्ययोरवश्यकार्यत्वमितिसिद्धं॥अस्त्वे
वमनेकार्थत्वाच्चक्रधारणस्यकाम्यानुष्ठानपरिपाटी॥उच्यते॥तेनप्र
तिक्रतुतस्यावृत्तिः॥प्रसज्येत॥उच्यते॥नास्यावृत्तिःकिंतु॥अशेषक्रतु
शेषतयास्यसकृदेवानुष्ठानं॥तथाहि॥न्युच्चित्वांतर्भावेनखल्वस्य

47

सु॰मी॰सा
॥२७॥

क्रतुशेषत्वशुचित्वंचांकनरूपकिणसंबंधाद्देहस्यभवतिवि
शुद्धचक्रांकितंदेहंपवित्रमितिवैश्रुतिरित्यंकनसंबंधेनपवित्र
त्वश्रवणात्॥नतश्चपवहंकनकिणसंबंधंगात्रस्यपवित्रत्वात्॥
तावन्मात्रोपजीवनेनैवक्रतूनांप्रवृत्तिर्नपौनःपुण्ये॥नकृतव
श्चक्रधारणमनुष्ठापयंति॥यथानैकांगप्रधानयोगार्थानीमपि
बर्हिर्लवादीनांनयावत्प्रधानमावृत्तिः॥किंतुसकृदेवानुष्ठानं॥संस्कृ
तबर्हिषएवसर्वेषांसाधनत्वात्॥यथावाकर्तृशुध्यापादकानांस्ना ट
नाचमनादीनांकृत्वाहोसकृदनुष्ठितमेवसर्वक्रतुशेषत्वमश्नुते॥तद्व क
त्चक्रादिधारणं॥किणरूपताविगमेपुनरधिकमंकनंकर्त्तव्यंगात्रस्य ॥२७॥
पवित्रतार्थं॥अंकनसंबंधेनैवगात्रस्यपवित्रत्वात्॥सदाधारणवि
धानाच्च॥नित्यकाम्यस्वरूपयोरपिकामनित्यत्वसिद्धेरुभयार्थंसकृदे

न३

वानुष्ठानमिति। तदुभयार्थमनुष्ठिते नैवांकनेन देहस्यपवित्र
त्वसिद्धेस्तत्तीयार्थमपिसकृदेवानुष्ठानं तेन नैमित्तिकस्यसकृदेवा
नुष्ठानमिति॥ केचित्तु नैमित्तिकस्यनु निमित्तेसत्यनुष्ठीयमानत्वा
दनुष्ठानस्यावृत्तिः॥ निमित्तावृत्तावपियावन्निमित्तनैमित्तिकस्या
नुष्ठेयत्वाहावृत्तिरेवानुष्ठानस्यात्। फलार्थस्यनुप्रतिफलमनुष्ठान
स्यावृत्तिरेकानुष्ठानेनसर्वेषांफलानांयुगपत्सिद्धेरसंभवात्॥
लोकेपिघटसाधनीभूतादंडचक्रादयोपियुगपदेकमेवघटमु
त्पादयंति॥ नगणकं॥ प्रतिपादिताचकामेभ्योदर्शपौर्णमासावि
निसकलफलसाधकस्यदर्शपौर्णमासस्यप्रतिफलमनुष्ठानावृ
त्तिः॥ ससर्वकामाधिकरणेऽतएवकाम्यस्यापिकारीर्यादि
कस्यपुनःफलाकांक्षायामनुष्ठानमंगीकुर्वंतितंत्रज्ञाः॥ तस्मा

49

सु॰मी॰सा
॥२५॥
६३

स्प्रतिपादितैवचक्रादिधारणानुष्ठानपरिपाटीयुक्ता॥ ननुदि
वानक्तंविमयुक्तज्ञानासङ्गत्यविशेषेणसकलनस्यधार्यत्वंप्र
तीयते॥ कश्चिद्दक्षिणेतुभुजेविप्रइतिब्राह्मणस्यधार्यत्वंप्रतीय
ते॥ परत्राधारयेद्देसवशंखंचक्रंवाहोतुर्दक्षिणेइतिवैष्णवस्य॥
तेनसामान्यजनशब्दस्यापशुशब्दस्यविशेषोपरिवसानेसाकांक्ष
स्वच्छागइवयोप्रादेपर्यवसानमेवन्याय्यं॥ नत्वकदशानांतस्यानुवा
दकत्वमस्यविशेषपर्यवसानाकांक्षारहितत्वात्॥ एवनियतत्वादनु
वादेप्रयोजनाभावाच्चतेननसर्वकर्तृकत्वंचक्रादिधारणस्यस्यादि
तिचेत्॥ उच्यते॥ यद्यपिजनशब्दस्यापिविशेषपर्यवसानाकांक्षाभ ॥२५॥
वतितथापि॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःशूद्रैरपितथैवच॥ अर्चनीय
श्चसेव्यश्चनित्ययुक्तैःस्वकर्मसु॥ अग्निनैवतुसंतप्तचक्रमादायवैष्णवः॥

दाहयेत्सर्ववर्णानां हरिस्मालोक्यसिद्धये। यो नरो मम भक्तश्चादि
व्यं चिह्नं तु धारयेत्॥ श्वपाको वाथ गोघ्नो मम लोकमवाप्नुयादिति
वचनैः॥ सर्वाधिकारत्वप्रतीतेर्न विशेषपर्यवसानं भवति॥ तथा च
विप्रादिशिष्टानामेतद्द्विवर्णवदेकदेशानुवादकत्वेव॥ न चानुवादो
निःप्रयोजन इति मंतव्यं॥ तेषामकरणे प्रत्यवायाधिक्यपरत्वेन तस्य
च सार्थकत्वात्॥ अनंतवह्नेनाभावस्य सर्वधर्मत्वेपि तस्मादाहिताग्नि
र्नानंतं वहेदिति॥ वचनस्य तस्यानंतवचनेप्रत्यवायाधिक्येपरत्वं य
था तथा ब्राह्मणस्य तत्रापि वैष्णवस्य चक्राद्यधारणे प्रत्यवायबाहु
ल्यप्रतिपादनार्थं अनुवादो भविष्यति॥ विद्वेषातिक्रमे प्रत्यवायभूय
स्त्वं युक्तमेव॥ तदुक्तं॥ उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्रगदादयः॥ ब्रा
ह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः॥ अंकयेच्छंखचक्राभ्यां द

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1849
Dist. Nagpur

सु॰मी॰सा

॥२६॥

क्षिणेतरपार्श्वयोः॥ विप्राणां वेदविदुषां वैष्णवानां विशेषत इत्यत्र
विशेषवचनं॥ तेषामकरणे प्रत्यवायाधिक्यं व्यनक्ति॥ अन्यथा स
र्ववर्णसाधारणस्य तेषु विषवचनं व्यर्थं स्यात्॥ एवं श्रुतिशातसिद्धं त
प्तचक्रादिधारणं स्मृतीतिहासवाक्यान्युपवृंहयंति। यथाह वृद्धमनुः द
॥ऊर्द्ध्वपुंड्रं तथा चक्रं नित्यं वै धारयन्नरः तेन तस्याशुभं नश्येत् शुभमस्य
प्रवर्द्धते॥ शांडिल्यस्मृतौ॥ पत्नीपुत्राह्निकं सर्वं गृहोपकरणानि च॥ अं
कयेच्छंखचक्राभ्यां नामकुर्याच्च वैष्णवं॥ नशुद्धयेदासनानि शायनं
निमहीतलं॥ स्थापयेत्क्षेवमध्येतु शिलां चक्रादिचिह्नितामिति
॥पद्मपुराणे॥ धारयेद्विष्णुभक्तस्तु चक्रं वाहौ तु दक्षिणे॥ वा
मे तु शंखराजानं धारयन् विष्णुमाप्नुयात्॥ चक्रेणैवांकितो
विद्वान् वादेवं समाश्रयेत्॥ भावभक्तिं समास्थाय ब्रह्मलोकं प्रयास्यति॥

॥२६॥

सु१

अग्रेनपञ्च॥पंचायुधानिधार्याणिभक्त्याश्रद्धोपबृंहितैः॥लला
टेमूर्ध्निहृद्बाह्वोरेकत्रैवपृथक्पृथक्॥ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्नि
चापंततःपरं॥नंदकंचैवहृदयमध्येशांखचक्रेभुजद्वये॥तथाच
विधिवत्कृत्वापंचायुधविधानतः तत्तन्मंत्रेणमंत्रज्ञःप्रतिष्ठाप्यपृ
थक्पृथक्॥अग्निमध्येसमारोप्यविधिवत्पूजयेत्ततः॥अंकयेद्वि
धिवद्बुलन्अप्रमतःसमाहितः॥वर्णाश्रमेषुनिष्ठानांअन्येषांचवि
शेषतः॥कर्त्तव्यंभगवद्भक्तैःसिद्धैर्मुक्तैश्चयोगिभिः॥सिद्धैःसिद्धिका
मैःमुक्तैःमुक्तिकामैः॥वाराहपुराणेच॥मन्मुद्रांकितदेहोयोमद्भक्तो
भुविदुर्लभः॥मामपेक्षतिधर्मात्मामामदेकांतेनचेतसा॥चक्रांकि
भुजाकेचिद्यत्रपुरुषाविष्णुचक्रेणमुद्रिताः॥तेषांदर्शनमात्रेणम
हापापंविनश्यति॥भूतप्रेतपिशाचाश्चडाकिन्यश्चवसुधरे॥सर्वे

53

तद्ग्रामंयांनिपत्रचक्रांकितोवसेत्॥तत्रैव॥वासुदेवांकनंकुर्या
दात्मनोवांकनंबाहुमूलयोः॥सोश्वमेधफलंप्राप्यविष्णुलोकेमही
यते॥लिंगेच॥अव्यक्षरविहः सर्वेविष्णुचक्रांकितास्तथा॥श्राव
कावासुदेवस्यतथैवनहननर्त्तकाः।कीर्त्तिश्रवणतत्पराः अन्येचवै
ष्णवास्तत्रसर्वेचचक्रेणलांछिताइति॥वामने॥लीलयातुलिखेद्यस्तु
बाहुमूलेसुदर्शनं॥कुलकोटिंसमुधृत्यसंगछेत्परमंपदं॥येषांच
क्रांकितंगात्रंलोकेसुपरिदृश्यते॥तेवैस्वर्गस्यनेतारोब्राह्मणाभुवि
देवता॥मत्स्यपुराणे॥शंखचक्रांकनंकुर्यादात्मनोबाहुमूलयोः॥
कलत्रापत्यभृत्यानांपश्वादीनांचमुक्तये॥मच्चक्रांकितदेहोयोमद्भ
क्तोभुविदुर्लभः॥निवासेनिवसेन्मर्त्योरप्याज्ञाभंगकृद्धरेः।मृत्युम
वमत्येत्यर्थ॥गरुडपुराणे॥विष्वक्सेनःस्वयंचक्रमाहायात्मविभूषणं॥

प्रयछतिमहातेजाहरिश्चक्रानुकंपनः॥विस्नुचक्रांकितंदेहंयविभिर्ति
वेश्रुतिः॥चक्रांकितायदातव्यंहव्यंकव्यंद्विजोत्तमैः॥कूर्मपुराणे॥च
क्रादिधारणंपुंसांपरसंधवेदने॥पतिव्रतालक्षणंहिवल्लयोद्वि
विसूषणं॥वायवीपुराणे॥चक्रादिधारयेद्विप्रोललाटेमस्तकेभुजे॥
पातकादिविशुध्यर्थंभवरोगविनाशनं॥चक्रांकितभुजेविप्रंयोवै
निंदतिसर्वदा॥सयातिनरकंघोरंयावदाहूतसंभवं॥चक्रांकि
तभुजेदृष्ट्वायस्तुतंनाभिवादयेत्॥तिर्यग्योनिशतंप्राप्यविष्टायां
जायतेकृमिः॥तस्मारणान्महापापैर्मुच्यतेनात्रसंशयः॥ऊर्ध्व
पुंड्रंशिखावंधंचक्रलांछनसंयुतं॥चक्रलांछनहीनस्यवि
प्रस्यविफलंभवेत्॥श्रीभागवतेउपपुराणेविशेषे॥चक्रांकि
तस्यसंनिधौतपःकुर्यात्प्रयत्नतः॥स्नानंदानंजपोहोमस्तत्सर्वं

सु॰मी॰सा

॥२८॥

चाक्षयंभवेत्॥संवत्सरेणयत्पापंमनसाकर्मणाकृतंत
त्सर्वंनश्यतेतेषांसकृच्चक्रस्यधारणात्॥क्रूरहाहभयंचैवचौरा
ग्निजंभयंतथा॥सर्वंतत्क्षयमायातियत्रचक्रांकितोवसेत्॥इतिला
समुच्चये॥केचिच्चक्रांकितास्तत्रप्राणिनःपुण्यदर्शिनः॥विचरंति
यथानाकंपुण्यतीर्थप्रशंसिनः॥भारतेभीष्मपर्वणि॥ब्राह्मणैःक्ष
त्रियैर्वैश्यैःशूद्रैस्तल्लक्षणांकितैः॥श्रीहरिवंशे॥चक्रांकितोःप्रवेष्टव्या
यावदागमनंमम॥तत्रैवयमकिंकरसंवादे॥भवतांभवतापघ्नविष्णुसं
श्रयमद्भया॥मामांज्ञांभंगकृत्तैर्नैवभविष्यतिनरःक्वचित्॥निवसंति
पदेसेवपातमीक्षुःपुरुषचरस्यहितरस्यदृष्टिपात॥नचगतिरथवा
ममास्तिचक्रप्रतिहतवीर्यबलस्यसोऽन्यलोकेइतिविष्णुपुराणे॥भा ॥२८॥
रते॥नान्यंदेवंनमस्कुर्यान्नान्यंदेवंनिरीक्षयेत्॥चक्रांकितःसद

तिष्टेना भक्तः पांडुनंदनेति ॥ ब्रह्मांडेप्येवमेव प्रतिपादितं ॥ वै
ष्णवा मुनयः पुण्या विष्णुलक्षणलक्षिताः ॥ ध्यानिनो योगनि
रताः सर्वा विष्णुपरायणाः ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मनारदसंवादे ॥ सुद
र्शनेन यस्याल्लांछितं तु भवेत्सदा ॥ देहे तस्य वसेन्नित्यं श्रिया युक्तः
स्वयं हरिः ॥ कृष्णायुधांकितं देहं छायमोपि हृदिस्त्रांकते ॥ उपसर्गाः
क्षयं यांति रोगा नश्यंति दूरतः ॥ यत्फलं पृथिवीदाने कुरुक्षेत्रे रवि
ग्रहे ॥ विष्णुचक्रांकिते देहे तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ चक्रांकितश
रीरस्य गृहे मुक्तिः करस्थिता ॥ अस्पर्श्यमपि मुक्त्यै स्यात् किं पुनः पु
ण्यभूमयः ॥ तत्रैव ॥ ततः प्रभृति देवाद्याः सर्वे चैव मुनीश्वराः ॥ चि
ह्नं कृष्णायुधादीनां नित्यं कुर्वंत्यतंद्रिताः ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वाः पा
ताले पन्नगेश्वराः ॥ देहे कुर्वंति सततं शंखचक्रादिलांछितं ॥ त

सु॰मी॰सा
॥२९॥

स्मात्त्वमपि देवर्षे कुरु रुक्मायुधांकितं ॥ स्व[illegible]देह कुरु सर्वत्र सर्व
सिद्धिर्भविष्यति ॥ नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितो यस्य विग्रहः ॥
पापकोटिशतं दग्धं तस्मिन्दृष्टे भवेत्सदा ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च
दानवा दैत्यजातयः ॥ रुक्मायुधांकितं दृष्ट्वा नृपनश्यंति दूरतः ॥
चक्रांकितलसद्देहो यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ विधिहीनं स चेत्क्वापि
त पितॄणां तु गयासमं ॥ चक्रांकिततनुर्विप्रो भुंक्ते यस्य च वेश्मनि ॥
तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥ रुक्मचक्रांकितो भू
त्वा जलान्नं प्रददाति यः ॥ तदन्नं मेरुतुल्यं स्यात् ॥ जलं सप्तार्णवो
पमं ॥ यस्यांतकाले गात्रं तु लांछितं चायुधैर्हरेः ॥ दृष्ट्वा शीघ्रं प
लायंते यमेन सह किंकराः ॥ इत्यादिना तथा तस्मिन्नेव ब्रह्मां ॥२९॥
डे ॥ उमामहेश्वरसंवादे ॥ साधुसाधु महादेवि साधूनां च हितं यदि ॥

वैष्णवानांतुमाहात्म्यंतववक्ष्यमिसुव्रते॥शंखचक्रांकितान्वि
प्रान्यःपूजयंतिमानवः॥ससाक्षाद्विष्णुसामीप्यंलभतेनात्रसंश
यः॥विष्णुचक्रांकितंविप्रंयोभूम्यामभिवादयेत्॥ललाटयस्तुवैषी
णिविष्णुलोकेमहीयते॥सगोत्रंयद्यपिश्राद्धंचक्रांकितभुजंचरेत्॥
ससाक्षाद्विष्णुसामीप्यंमृतःपित्रालभेत्सदा॥विष्णुचक्रांकितंदृष्ट्वा
योभ्युत्थायकृतांजलिः॥स्वकीयंकुलमुद्धृत्यब्रह्मलोकेमहीयते॥
चक्रांकितभुजायस्मिन्पंक्तिमध्येतुभुंजते॥सापंक्तिःस्वर्गलोकेहि
देवपंक्तिषुयुज्यते॥श्राद्धिकेमासिकेचापिचक्रांकितभुजश्चरेत्॥
शेरवात्कुलमुद्धृत्यब्रह्मलोकेमहीयते॥शंखचक्रांकितंविप्रंदृष्ट्वायो
ह्याहृतोभवेत्॥परमानंदमाप्नोतिकिंपुनस्त्वैहिकंपदं॥येकेचिदत्रपु
रुषाविष्णुचक्रेणमुद्रिताः॥तेषांदर्शनमात्रेणमहापातकनाशनं॥

क१

वर्षा।लि
रेलु ३

59

सु·मी·सा

॥३०॥ मं२

चक्रांकितस्य नामानि यो वदेद्भक्तिमान्नरः ॥ सर्वपापविनिर्मु
क्तः स याति परमं पदं ॥ चक्रांकिताय विप्राय यो भक्त्यान्नं ददाति
यत् ॥ अन्नसंख्यानुवर्षाणि ब्रह्मलोके महीपते ॥ विष्णुभक्ता
य विप्राय चक्रकुलाय मानवः ॥ गोचर्ममात्रां भूमिं दत्वा राज्यमवा
प्नुयात् ॥ अग्निना तप्तचक्रेण बाहुमूलेषु लांछिताः ॥ सर्वपापा
नि संतीर्य भविष्यंतीश्वरोपमाः ॥ विष्णुस्थानेषु सर्वेषु ब्राह्मणाश्च
क्रलांछिताः ॥ ते हि विष्णुमया भूत्वा विष्णुसायुज्यमाप्नुयुः ॥ वह्नितप्
तेन चक्रेण बाहुमूले तु लांछिताः ॥ रौरवादीन्नरकानुद्धृत्य यांति विष्णोः प
रं पदं ॥ विष्णुचक्रांकिता यत्र वसंति नरपुंगवाः ॥ तद्देशोस्यन्नमात्रे
श्च वैष्णवत्वं लभंति ते ॥ विष्णुचक्रांकितं विप्रं विष्णुरूपमिति स्मरेत् ॥३०॥
॥ तस्य सर्वाणि पापानि दह्यंते नात्र संशयः ॥ विष्णुचक्रांकितो वि

प्रोयस्मिन्देशेवसेत्सुखी ॥ लब्धंत्रांमंगलंपुण्यंवैष्ण[illegible]नाप्रियं ॥ व
दुः ॥ विष्णुश्चक्रांकितंविप्रमेकरात्रंतुवासयेत् ॥ विष्णुलोकनिवासी
स्तुपूज्यएवनसंशयः ॥ शुभंपूजादिमुक्त्यंतंयःकरोतिसमानवः ॥ च
क्रांकितायविप्रायविष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ चक्रांकितायविप्रायक
न्यादानंकरोतियः ॥ परमानंदमाप्नोतितद्विष्णोःपरमंपदं ॥ विष्णुभक्त
तमाःपुण्याःशंखचक्रांकिताद्विजाः ॥ क्रीडार्थमपिपद्युःसधर्मः
परमोमतः ॥ यस्मिन्तीर्थेकृतस्नानंवैष्णवाश्चक्रलांछिताः ॥ तस्मि
न्स्नानंप्रकुर्वीतविष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ अतिपापप्रसंगेहिवि
ष्णुचक्रांकितस्यहि ॥ पादोदकंपिबेद्यस्तुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ चक्रांकि
तायविप्रायविष्णुभक्तायदीयते ॥ भिक्षामात्रमितिब्रुवन्वैष्णवींगति
माप्नुयात् ॥ चक्रांकितायविप्रायमहादेविमहामते ॥ शाकपात्रप्रदानेन

सु·मी·सा

॥३१॥

ति१

मुक्तिं यांति हि सूरयः॥ पादौ पवित्रभूतौ तौ विप्रस्य चक्रांकितस्य नु
प्रक्षालनं द्विजः कुर्यात्स शुद्धिं प्रयाति हि॥ चक्रांकितं द्विजवरं यो दू
षयति मानवः॥ स चांडालो महादेवि रौरवं नरकं व्रजेत्॥ ब्रह्महत्या
सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः॥ चक्रांकितस्य निंदा च पंचैते ह्यतिपाति
काः॥ यः पुत्रः पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसं॥ चक्रांकितं तु यो द्वेष्टि
तं विद्यादन्यरेतसं॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोथ भिक्षुकः॥ य
त्पुण्यं कुरुते तत्तु सर्वं चक्रविहीनतः॥ यज्ञदानतपोहोमभोजनं पि
तृतर्पणं॥ चक्रलांछनहीनस्य विप्रस्य विफलं स्मृतमित्यादि॥ एते
न मन्वादिभिरनुपादानं चोपरिहृतं॥ मन्वादिभिरनुपात्तस्यापि स्मृ
तिपुराणेतिहासवचनत्रातोपायभूतस्य धर्मत्वादेवं॥ न ह्येक एव स ॥३१॥
र्वे आचारा उपपत्ताः स्युः॥ स्मृतिष्वपि सर्वेषां शाखाप्रत्ययन्यायस्यांगी

कृतचात्अतएवमनेकश्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धं तत्सचक्र
धारणंभगवच्छास्त्रेविस्तरेणप्रतिपादितं॥ तथाहि॥ चक्रांकि
तेभ्योविभ्यंतिदेवा नाराकरास्समाः॥ अवमानक्रियातेषांसं
हरंत्यखिलंवलात्॥ कालेनैतावतातेषुनरकेषुतुश्वनरः॥ नहन्यं
तेमहावीर्याःप्रभावात्परमेष्ठिनः॥ तत्रैवतृतीयपादे॥ विज्ञापितास्त
थात्रिष्याश्चक्रलिंगसमन्विताः॥ देवएवमभवंन्येतेनान्येषांकर्मका
रकाःइतितेनाभ्यनुज्ञातश्चक्रलिंगधरोभवेदिति॥ श्रुतिप्रपटले॥
चक्रादिधारणंपुंसांपरसंबंधवेदनं॥ पतिव्रतालक्षणंहिवलयादि
विभूषणं॥ मनिष्ठाहिवसंज्ञात्वाकृत्विग्मिर्द्विजसत्तमैः॥ एकांतेमुनि
मुख्यैस्तुकृतचक्रादिलक्षणैः॥ यजमनःप्रकुर्वीतवेद्यादेस्स्थापनंहरेः॥
परमेश्वरसंहितायां॥ श्रोत्रियोभगवद्भक्तोगृहस्थःशास्त्रवित्तमः॥ च

63

क्रलिंगधरोविप्रः प्रतिष्ठाकर्तुमर्हति॥तेनप्रतिष्ठितस्तत्र सन्निधत्ते
सदाहरिः॥देवतांतरंभक्तोवासमबुद्धिरथापिवा॥नास्तिकोवेदहीनोवा
नप्रतिष्ठांसमाचरेदिति॥नारदपद्धतौ॥गृहस्थः श्रोत्रियोविप्रोनित्यंधर्म
रतःशुचिः॥शांतश्चचक्रधरोशांतोहरिभक्तोजितेंद्रियः॥शास्त्रज्ञः कर्म
दक्षश्चप्रतिष्ठांकर्तुमर्हति॥तथान्यत्रापि॥एवंतदीयाविप्राश्चक्षत्रिया
वैश्यजातयः॥मौल्याद्यास्तथान्येचतस्यचिह्नविवर्जिताः॥भवेयुःस
र्वदातस्मात्शंखचक्रगदांबुजैः॥लोहैरनलसंतप्तैः सूक्तमंत्राधिवा
सितैः॥पूजितैरर्घगंधाद्यैरंकितव्याः क्षणेनहि॥त्रय्यंतज्ञानसंपन्नाय
थोक्ताचारनिष्ठिताः॥विप्रातेनेचरत्नङ्गाश्चनदैवप्रतलक्षणाः॥तदानि
येन्याविज्ञेयाः समयः श्रवणादिषु॥शास्त्रोदितासुसर्वत्रसामग्रीषुम ॥३२॥
हामते॥सनत्कुमारसंहितायां॥सर्वपापविनाशंहिरथांगस्यतुधारणं॥

ग१

सर्वकल्याणदमिदंपश्चात्संसारनाशनं॥सुवर्णरजताद्यैर्वालोहेना
पितथैवच॥तथारथांगमष्टारंसुनाभंचसुवृत्तकं॥ज्वालाच
तुष्कसंयुक्तंकृत्वाचैवंविधानतः॥प्रणेप्रवताप्यविधिवद्धारये
द्भक्तिसंयुतः॥इति॥तथागरुडसंहितायां॥शृणुष्वविहगेशान
सदात्वंवचनंमम॥श्रुतिस्मृतिस्वरूपेणजगतामुकारकं॥सर्व
कर्माधिकारश्चशुचीनामेवचोदितः॥शुचित्वंनियतंतस्ययोवि
भर्त्यायुधानिमे॥अश्वमेधसहस्रेणवाजिमेधशतेनवा॥यत्फलं
श्रूयतेतस्मान्मदीयायुधधारणात्॥तद्धारणविधिंवक्ष्येमहा
पातकनाशनं॥शंखचक्रंसमाराध्यगंधपुष्पादिभिःशुभैः॥अ
नवद्यंचनैवेद्यंविनिवेद्यस्वभक्तितः॥सुदर्शननमस्तेस्तुपांचजन्यं
नमोस्तुते॥इतिमंत्रंसमुच्चार्यनमस्कुर्यात्पुनःपुनः॥ततःपाव

स्त्रे ५

कमभ्यर्च्यजुहुयाद्वेस्मवाहुतीः ।। वेदादिभिस्तथामंत्रैः श्रुवे
णजुहुयात्घृतं ।। चक्रंचपांचजन्यंचतस्मिन्नग्नौविनिक्षिपे
त् ।। पुनश्चपूजाकर्त्तव्यागंधपुष्पोपहारकैः ।। मद्भक्तानप्यनुमतः
प्रणमेत्सुनरोसुधीः ।। अग्निनैवतुसंतप्तंचक्रमाहायमामकं ।। द
क्षिणंबाहुमूलंतुदेहेह्विगतसाध्वसः ।। अथवान्येनुकेनापिवैष्ण
वेनमहात्मना ।। लांछनंविभृयाच्चक्रंपांचजन्यंतथैवच ।। उच्चा
रयन्निमंमंत्रंहृदयेमांविचिंतयन् ।। यएतेनविधानेनशंखंचक्रं
चधारयेत् ।। त्रिषुलोकेषुसक्तोयोमद्भक्तइतिगीयते ।। गरुत्मानु
६ वाच ।। चक्रादिधारणंदेवघोरसंसारतारणं ।। अत्रापिकारणंब्रू ।।३३।।
हिविधेःकेकेधिकारिणः ।। श्रीभगवानुवाच । गरुत्मान्नविरो
धेनसर्ववर्णेष्वयंविधिः ।। भजस्वनित्यंचचक्रं · · नमप्रीतिकरंशुभं ।।

विप्रो वा यदि वा क्षत्रो वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥ अन्ये संकरजा
तीश्च चक्रांकामम वल्लभा ॥ चक्रांकितशरीरास्तु हव्यकव्ये द्विजा
तये ॥ यो ददाति नरः प्राज्ञः स भवेत्पुण्यभाग्नरः ॥ शरीरे यस्य क
स्यापि दृश्यते वै सुदर्शनं ॥ तस्मै कुर्वीत यत्नेन नमस्कारं सदा नरः ॥
मच्चक्रांकितदेहाय यस्तु द्वेषं समाचरेत् ॥ वदेद्वा परुषं वाक्यं मे द्वेषी
नराधमः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मद्भक्ते हितमाचरेत् ॥ अतस्तस्मात्
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसदागमवचनव्रातेन निर्णीतानुष्ठानस्यत
प्तचक्रादिधारणस्य सदाचारेपि प्रामाण्यमनुमापयतीति प्रतिया
हितं हि सदाचारस्यापि प्रामाण्यं श्रुतिस्मृतिभ्यां ॥ अथ यदि ते कर्मवि
कि २ चिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनः यु
क्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तत्र वर्तेरन् ॥ तथा ते

सु॰मी॰सा

॥३५॥

ष्ठुवर्त्तेथाइतिश्रुतिंवेदोखिलोधर्ममूलंस्मृतिशीलेचतद्विदां॥आचा
रश्चैवसाधूनांआत्मनःशुद्धिरेवच॥श्रुतिःस्मृतिःसदाचारःस्वस्यच
प्रियमात्मनइत्येवंसतिकलौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाइत्या
दिमहर्षिसंभावितैःशिष्टैरनुष्ठानोच्चक्रादिधारणस्यधर्मत्वंसिद्धं॥यदु
क्तं॥मन्वादिभिर्नानुष्ठीयतइति॥तन्नुनविदुर्हरिवाल्हीकानस्मरंतिह
रिंकचित्॥नार्चयिष्यंतितंमैत्रेयपाषंडोपहताजनाइति॥वाल्हीका
दितामसजनानुष्ठानंनाधर्मतांगमयति॥ननुचक्रादिधारणनुष्ठा
तृणांशिष्टत्वमननुष्ठातृणामशिष्टत्वंचकुतइतिचेदुच्यते॥सर्वेषामेव
धर्माणमुत्तमोवैष्णवोविधिः॥रक्षतेभगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरव
वत्॥नारायणैकनिष्ठस्ययायाचेष्टातदर्चनं॥योयोजल्पस्तुतज्ज्ञानंवी ॥३५॥
क्षणंतन्निरीक्षणं॥तत्पादावतुलंतीर्थंतदुच्छिष्टंतुपावनं॥तदुक्तिमात्रं

मंत्राग्न्याछुतेष्टमखिलंमुचि॥ मद्भक्तजनसंमर्द्दपादपंकजनघहनात्॥ चतुःसागरपर्यंतापावनास्याद्वसुंधरा॥ इत्यादिना भगवद्भक्तानामुत्कृष्टत्वंचापिगीतं॥ इतरेषमशिवत्वंच॥ चतुर्वेद्यपियोविप्रोवासुदेवंनविंदति॥ वेदभारभराक्रांतःसवैब्राह्मणगर्द्दभः॥ विष्णुभक्तिविहीनोयःसर्वशास्त्रार्थवेद्यपि॥ ब्राह्मण्यंतस्यनसच्चेत् तस्योत्पत्तिंनिरूप्यतां॥ त्यक्त्वाविष्णुंयेभजंत्यन्यदेवंत्यक्तस्वार्थास्तेत्यजाज्ञाजनेषुदृष्ट्वाऽहित्वातान्समाभाष्यमोहात्विष्णोर्भक्तान्वीक्ष्यसंस्पृश्यभुक्त्वेत्यादिवचनशतैरवगतं॥ ननुचक्रादिधारिणोऽल्पीयांसोबहवस्तंनाद्रियंते॥ अहोबहुभिरंगीकृतएवयुक्तःसदाचारइतिचेन्न॥ सदाचारेबहुपरिग्रहस्याप्रयोजकत्वात्॥ कलिकालेचबहवःखल्वनाचारिणः॥ वेदबाह्याश्चमृग्याएवेदानींसत्पुरुषाःनहि

व१

69

तु॰मी॰सा
॥३५॥

वहुभिःपरिगृहीतस्त्यपिवैदिकःसदाचारःअन्याहृतइतिवावैदिका
चारोदुराचारःस्यात्॥नचास्यमातुलसुतापरिणयनादिवदनाचार
स्यदृष्टरागमूलत्वेननादृष्टकल्पनायुज्यते॥तस्माद्दिहिचक्रादिधार
णानुष्टानस्यनकिंचित्दृष्टंकारणंतथासंभवतीत्यदृष्टरूपाश्रुतिरे
वप्रमाणतयाकल्पनीया॥अतोअपौरुषेयश्रुतिवाक्यगणविहित
स्यस्मृतीतिहासपुराणवचनव्रातोपबृंहितस्यस्वतःसर्वज्ञसदाचा
रसंग्रहणप्रवृत्तपरमकारुणिकपरमपुरुषप्रणीतपंचरात्रशा
स्त्रप्रतिपादितस्यपरमर्षिसंभावितस्यप्रमाणवचनैःकैश्चिदस्प
निषिद्धस्ययज्ञोपवीतादिवद्दक्षिणगतनित्यधारणस्यनानाफलसा
धनभूतस्यसकलसदाचाराधिकारापादकस्यध्यानाद्यंगभावै
रेवनिर्णीतमोक्षोपयोगस्यमालाकरणादिवन्निरुपाधिनारायण

॥३५॥

कार्यरूपस्यतस्यंचाप्युधधारणस्यसकलदेशनिवासिभिरनुष्टेयता
सिद्धेतिसर्वंसमंजसं॥इतिसुदर्शनमाहात्म्यंसमाप्तं॥अथैकादशीमहा
त्म्यं॥माहा एकादश्यांतुयःश्राद्धंप्रयच्छतिविमूढधीः॥प्रोतिनिरयान्घोरा
न्पर्यायेणैकविंशतिः॥भुंक्तेभोजयतेयस्तुपितुःप्रीत्येहरेर्दिनेपितरोन
रकंयांतिदाताभोक्तातथैवच॥सूतकेमृतकेचैवपक्षांतेश्राद्धमाचरेत्॥त
ए थैवांकादशीश्राद्धंद्वादश्यामेवकारयेत्॥देवानांचऋषीणांचपितृणांचवि
शेषतः॥अन्नंनदद्यात्तस्मिन्दिनेभगवंतंहरिंविना॥नत्पापनतथास्तेयंगु
रुतल्पंसहस्रिकृतं॥अन्नेवसंतिपापानिवासरेमधुविद्विषः॥एकादश्यांतु
योभुंक्तेश्राद्धकर्मणिमानवाः॥कवलेकवलेयातिपापंगोमांसभक्षणं॥त
स्मात्श्राद्धंद्वादश्यांसंप्रयच्छति॥पितरस्तत्प्रमायांतियावदिंद्राश्चतुर्दश॥
एकादश्यन्नदाताचतथाभोक्ताचषण्मुख॥आत्मनःपितृभिःसार्द्धंमलिने

नरकंव्रजेत्॥हरेर्दिन [illegible] अतिमानवोपे
वीसमस्तं॥नतीर्थंपात्रंनचहोमहानेनि[illegible]कागच्छतिसर्वधर्मः॥
यथाशौचादिकंश्राद्धेतत्परस्तादिधीयते॥तथाचैकादशीश्राद्धातत्कु
र्यात्तदनंतरं॥येकुर्वंतिमहीपालश्राद्धमेकादशीदिने॥त्रयस्तेनरकंया
न्तिदाताभोक्ताचतथापिता॥एकादश्यांयदाभूपमृतीहोयदिवाभवेत्॥त
द्दिनंचपरित्यज्यद्वादश्यामेवकारयेत्॥अस्तास्तमितेसूर्येमृतेचैवप्र
सूतके॥तद्दिनंतुपरित्यज्यतथैवैकादशीत्यजेत्॥तिथितर्पणेगोश्राद्धमे
देविवाहेचयज्ञकर्मविशेषतः॥नवश्राद्धेचसंप्राप्तेनत्याज्यंद्वादशीव्र
तं॥विष्णुधर्मे॥संप्राप्तेवासरेविष्णोर्येभुंजंतेपुरुषाधमाः॥युगानिसंख्यान
रकेसततंमज्जंतेहितः॥नरोभुंक्तेस्वकंमांसंतुगोमांसगरमंतथा॥नवांछि
रंमनसिनकर्मण्यंहरेर्दिने॥एकादशींदातुसंप्राप्तेम्लनाचेत्रोर्मितेऽह[illegible]॥

द्वादश्यां तु प्रदातव्यं नोपवासं नैक्वचित्॥ एकादश्यां स्वगाद्री
शामृताहोपरि वा भवेत्॥ तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यामिय
कारयेत्॥ इति गरुडपुराणे॥ अतिक्रमो हि कालस्य नैवसेवा
यकल्प्यते॥ संनिधानो निर्निमित्तो दोषाय भवति प्रिये॥ पद्म
पुराणे॥ सुरापानात् सुरश्रेष्ठ आत्मा वै पातकं व्रजेत्॥ एकादश्या
न्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जति॥ नारदीयपुराणे॥ गर्हितान्नं नाश्नु
यं ते पितरश्च दिवौकसः॥ निष्फलं च भवेत् श्राद्धमेकादश्यां तु यत्
कृतं॥ स्कंदपुराणे॥ एकादश्यन्नदाता च तथा भोक्ता च षण्मुख॥
आत्मानं पितृभिः सार्द्धमुभयोर्नरकं व्रजेत्॥ नयेदिति नारदीये॥ भु
ङ्क्ष्व भुंक्ष्वेति यो ब्रूयात् यो भुंक्ते हरिवासरे॥ तावुभौ पतितौ स्यातां
तस्मात् श्राद्धं परेहनि॥ वक्ता [illegible]मितं श्राद्धिपेपथ्या श्राद्धं परेहनि॥

73

सुदर्शनमीमांसा ॥

तथैवैकादशीश्राद्धंप्रकुर्यात्तदनंतरं ॥ श्रीभागवतेचचतुर्थस्कंधे ॥
शिवव्रतधरायेचतानसमनुव्रताः पाषंडिनस्तेभवंतौहीसछास्त्र
परिपंथिनः ॥ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशं
तुशिवदीक्षायांयत्रदैवंसुरासवं ॥ पद्मपुराणे ॥ यस्तास्तमितेसू
र्येमृतेचैवप्रसूतके ॥ तद्दिनंतुपरित्याज्यंतथैवैकादशीत्यजेत् ॥
वैश्वदेवोग्रतःकार्यःश्राद्धेचसमुपस्थिते ॥ संप्राप्तेपार्वणश्राद्धे
एकोद्दिष्टेतथैवच ॥ अग्रतोवैश्वदेवःस्यात्पश्चादेकादशोहनि ॥
अनिवर्त्यमहायज्ञान्श्राद्धंकार्यीतिमूढधीः ॥ प्रासुवंतद्भवेत्
श्राद्धंपितॄणांनोतिष्टते ॥ वैश्वदेवाहुतीरग्रे [illegible] द्विज [illegible]
नात् ॥ उद्दुपाद्भूतयज्ञादिश्राद्धंकु [illegible] माद्दशाहेवि
वाहेचकुर्यात्स्वस्तिकचांतिकं ॥ [illegible]

७८

सु·मी·सा
॥३८॥

शातातपोब्रवीत् ॥ इति कात्यायने ॥ याज्ञवल्क्ये ॥ वसुरुद्रादि ॥३८॥
तिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥ प्रीणयंति मनुष्याणां पितॄन् श्रा
द्धतर्पिताः ॥ वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः ॥ प्रपितां
महास्तथादित्या इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ वासुदेवो विश्वरूपोयं सुरू
पो हरिः स्मृतः ॥ रुद्रैरप्यर्च्छते यस्मात् रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः ॥ भवि
ष्योत्तरे ॥ अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नश्च पितामहः ॥ संकर्षणस्तु ज
३६ नको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरं ॥
पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानंत्याय कल्प्यते ॥ यः श्राद्धकाले हरिभुक्त
शेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानां ॥ तेनैव पिंडाश्च तिलैर्विमिश्रितानां ॥३८
कल्पकोटि पितरस्तु तृप्ताः ॥ इति सुदर्शनमीमांसा संपूर्णा ॥ शुभमस्तु ॥ ना पृ
संवत् १७८२ शाके १६[illegible] वर्षे नभमासे कृष्णपक्षे तिथिः १२ द्वादश्यां सोम
वासरे समाप्तोयं पुस्तकः ॥ लिखितं वैष्णव आत्मारामेण पठनार्थं ॥

75

॥इतिसुदर्शनःमीमांसासमाप्तः॥

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1849
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=13.10.20 10:01
,TRANSFERRED=2020/10/13 at 10:11:49
,PAGES=76
,TYPE=STD
,NAME=S0003978
,Book Name=M-1849-SUDARSHANMI MANSA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

FILE76=00000076.TIF
,